

פרק ז

על נוסח התלמוד במשנת רבנו תם

ספר הישר קראתי בשם את הספר יען: כל פקודי כל ישרתי' בו שמועות הראשונות וגירסות הספרים אשר מעולם.¹

הצהרה זו מתקיימת רק בחלקה. רבנו תם הרבה לעסוק בספרו בנוסח התלמוד אבל הספר כולל בתוכו גם קטעי פרשנות רבים, מונוגרפיות הלכתיות ותשובות רבות. לעומת גוף הספר המכיל עניינים הרבה, הרי שרוב בניין ומניין ההקדמה מוקדש לשאלות נוסח שמהן נגזר גם שם הספר.² מטבע הדברים, שאלות נוסח התעוררו גם תוך לימוד ופירוש סוגיות שונות, וכך לדוגמה, כשנדרש רבנו תם לפרש את סוגיית מנחות סה ע"ב הוא כתב בנוגע לנוסחה:³

שתלמידים המגיהים אינם מגיהים דברים של תימה.

לאמור: כאשר לפני הלומד מונחים נוסח קל ומוכן ולעומתו נוסח תלמוד קשה, מסתבר שהנוסח הקל אינו המקורי והוא אינו אלא תיקון נוסח הקשה ומקורי, שלא הובן למי מן הלומדים ו/או המעתיקים במשך הדורות עד שאחד מאלו שלח בו יד על מנת לתקנו.⁴ משפט זה, שהוגדר בידי חוקר תלמוד מודרני כ'הגדרה קולעת למונח הפילולוגי lectio difficilior',⁵ מופיע בפולמוס רבנו תם ור' משולם שמכיל בתוכו דיון מקיף בשאלות

1 ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9. ההעתיקה כאן ובהמשך על פי כ"י ירושלים 370.

2 על הפער שבין הצהרת ההקדמה לבין אופיו של הספר ראו להלן פרק יא.

3 ספר הישר, תשובות, סימן מד, א, עמ' 75.

4 בדומה לכך כתב רב האי גאון, שיטה מקובצת כתובות, סח ע"ב, ד"ה וז"ל רבינו האי גאון ז"ל: 'כמה מן הגרסנים שינו הא מתניתא [...] ודאי ששמועה זו למשמע און נוחה מן הראשון, אלא שלא כך גרסתנו, ולא כך גרסו הראשונים, ואין לנו לתקן את המשניות ואת התלמוד בעבור קושיא שקשה לנו אלא כך היא הגירסא שמקובל מפי רבותינו'. תודתי לד"ר עוזי פוקס על הפניה זו.

5 רונטל, רב בן אחי, עמ' 288, הערה 15א. כלל זה נוסח לראשונה במאה השמונה עשרה במסגרת חקר הברית החדשה. ראו עמנואל טוב, קריטריונים, עמ' 123–125.

הקשורות לנוסח התלמוד.⁶ לא מפתיע אפוא ששם גם נמצא את הקביעה הנזכרת. בפרק זה אבקש לדון בהיגדים של רבנו תם המתייחסים לשאלות של נוסח ובבחינת יישומם במסגרת פרשנותו: האם שימשו אלו את רבנו תם ביום יום הפרשני שלו או שמא לא היו אלא בבחינת הלכה ואין עושין כן.⁷

בין מימרה לפרשנותה

שורותיה הראשונות של הקדמת ספר הישר מלמדות על תודעת כותבן כמי שראה עצמו מחויב ומסוגל להציל את התלמוד מהשתנות שכמוה כהיעלמות. העלמה זו עלולה הייתה להתרחש לדעת רבנו תם, לא בגלל רודפי התלמוד או מבקריו אלא דווקא בגלל הרגלי לומדי ומעתיקי לאורך השנים הארוכות שבהן עבר התלמוד באמצעות העתקות חוזרות ונשנות. לומדים ומעתיקים לא נמנעו מלשנות את נוסחו כדי להקל על הבנתם אותו בדרך טובה יותר ומאלו לא חסך רבנו תם את שבט לשונו⁸ ואת אזכור קללת רבנו גרשם על מגייה התלמוד, קללה שעל פי עדות רבנו תם לא הועילה רבות.⁹ לאחר הפתיחה עמוסת

6 ראו להלן עמ' 219 ואילך; להלן עמ' 286 ואילך. ראו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 71–83; איגוס, משולם; הנמן, משולם; ריינר, פולמוס משולם; שפיגל, עמודים בספר, עמ' 145–152. ראו גם: כץ, על בעלי התוספות, עמ' 346; בן ששון, הנהגתה, עמ' 51.

7 לעניין זה ראו גם: ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 134–138. שפיגל, עמודים בספר, עמ' 127–156; הבלין, מסורת, עמ' 461–487.

8 ראו ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9: 'ספר הישר קראתי בשם את הספר יען כל פקודי כל ישרתי בו שמועות הראשונות וגירסות הספרים אשר מעולם כי ראיתים שותים מים הרעים לקראת מגייה ספרים בלי שכר תרומת הלשכה ואיש לזרועו היו כי הזריז היה משובח'. שורות אלו עתירות בארמזים. בפתיחת דבריו ציטט רבנו תם פסוק מתהלים קיט 128: 'על כן כל פקודי כל ישרתי כל אורח שקר שנאתי'. הפסוק מדבר בעד עצמו אבל לא רק. שני פסוקים קודם לכן מופיע: 'עת לעשות לה' הפרו תורתך; על כן אהבתי מצותיך מזהב ומפז'. הפסוק 'עת לעשות לה' הפרו תורתך' נקשר בספרות חז"ל להיתר כתיבת ספרים שתוכנם תורה שבעל פה. ראו תוספתא ליברמן, ברכות, פ"ו הכ"ד, עמ' 40; בבלי גיטין ס ע"א; בבלי תמורה יד ע"ב. לרמזיה שבביטוי: 'כי ראיתים שותים מים הרעים' ראו אבות א, יא: 'אבטלין אומר חכמים הזהרו בדבריכם שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו ונמצא שם שמם מתחלל'. המילים 'מגייה ספרים בלי שכר תרומת הלשכה' רומזות לבבלי כתובות קו ע"א: 'מגייה ספרים שבירושלים היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה'. שימוש נוסף ברמזיה זו עשה רבנו תם בפולמוס עם ר' משולם, ספר הישר, תשובות, סימן מד, א, עמ' 75: 'אשר כתבת עיקר על הגירסא שלא לצורך ולא מחמת קושיות נפלאותי עליך כי המגייהם [שלא] לצרכה אינם בכלל ברכה ולא זכה לשכר תרומת הלשכה'. לפירוש הקדמה זו ראו שפיגל, עמודים בספר, עמ' 128, הערה 2.

9 ספר הישר, שם: 'ואע"ג דלט רבינו גרשם מאור הגולה כל [מאן] דמשבש תלמוד הכי והכי תהוי לא נמנעו מלשבש'. קללה זו מוזכרת גם בפולמוס עם ר' משולם, ספר הישר, תשובות, סימן מה, ה, עמ' 84: 'שכן אמר רבנא גרשום כל מגייה ספרים הכי והכי תהוי'. על הזיקה בין הקדמת ספר הישר לפולמוס עם ר' משולם ראו להלן עמ' 286 ואילך. קללה זו אינה מופיע בקבצי תקנותיו

רמיזות אינטר־טקסטואליות פנה רבנו תם לתיאור דרכי פעולתם של המגיהים כשכתב:

ולא די להם [=למתקני הנוסח] בגרסות הנראין פירוש לשבש כי אם בדברי
האמוראים והתנאין עצמן ולא יתכן כן לכל יראי השם.¹⁰

רבנו תם הבחין בין 'גרסות הנראין פירוש' לבין דברי האמוראים והתנאים עצמם.
לטעמו, אם מתקני הנוסח היו מתקנים רק את לשונות הפירוש ייתכן שהיה אפשר
להכיל שינויים אלו. העובדה שלומדי התלמוד לדורותיהם שינו את נוסח גופן של
המימרות היא שעוררה את חמתו ועל כך יצא קצפו.¹¹

הפרדה מודעת של המימרות מפרשנותן לא התחדשה בבית מדרשו של רבנו תם.
קדמו בעניין זה סבו רש"י,¹² ואילו אצל בעלי התוספות, הפכה דרך זו לשיטה פרשנית
שבסופו של יום שוכללה בבית מדרשו של הרמב"ן.¹³ מרוח דברי רבנו תם שצוטטו
קודם לכן מתקבל שהוא שלל שינויי נוסח גם ב'גרסות הנראין פירוש'. עיון בפירושו
מלמד שהתנגדות זו הוגבלה להגהת ספרי התלמוד גופם בעוד שככלי פרשני ניצל רבנו
תם את הפער שבין מימרה לפירושה. בדברים הבאים אבקש להביא מספר דוגמאות
לטענה זו.

של רגמ"ה. ראו פינקלשטיין, השלטון העצמי, עמ' 118–126; גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 132–
149; שציפנסקי, התקנות בישראל ד, עמ' צו ובהערה 8. לדעת גרוסמן, שם, עמ' 147, הערה 142
ושציפנסקי, שם, קללה זו משל רגמ"ה ורבנו תם הוא העד היחיד לקיומה. אפשרי גם שקנאותו
של רבנו תם לנוסח התלמוד הביאה אותו לייחס לרגמ"ה קללה שלא מפיו יצאה. על כך שבמהלך
המאה השתים עשרה מיוחסות לרגמ"ה תקנות שקודם לכן לא יוחסו לו ועל משמעות תופעה זו
ראו: הבלין, תקנות רגמ"ה, עמ' 322. ולעומת זאת: וסטרייך, מעמד האשה, עמ' 90–95. ראו גם
שפיגל, עמודים בספר, עמ' 119 ובהערה 44.

10 שם, עמ' 9.

11 ראו ספר הישר, תשובות, סימן פב, א, עמ' 182: 'וטעות גדולה בספרך וחסרון מבפנים שמיה
חסרון'. במילים 'חסרון מבפנים' התייחס רבנו תם לדברי ריש לקיש, סנהדרין עט ע"ב: 'ריש לקיש
אמר באדם דכולי עלמא לא פליגי דפטיירי אבל הכא בשור שלא נגמר דינו שנתערב בשורים אחרים
שנגמר דינו קמיפלגי'. להצעת השואל, ר' יצחק בן מרדכי מרגנשבורג, שם, סימן פא, א, עמ' 181:
'אם היה ברשות הרב שלא לגרום שנגמר דינו אלא שנתערב בשורים אחרים היה בא בטוב'. על
הצעת המחיקה של ר' יצחק השיב רבנו תם, תוך רמיזה לביטוי המופיע בחולין מז ע"ב ש'חסרון
מבפנים שמיה חסרון' דהיינו חסרון שביקש ריב"ם לעשות בדברי ריש לקיש הוא חסרון בגוף
המימרא וזה נחשב כחסר של ממש.

12 לרשימת דוגמאות מפירוש רש"י ראו: אפטוביצר, הוספות בבבלי, עמ' 17. ראו שם הפניות ליומא
ד ע"ב, ד"ה מאן דאמר: 'כדי נסבה הכא ופירוש היה בספרים כי היכי דלא תיקשי לך לקמן'; ביצה
לד ע"ב, ד"ה בדבר: 'לישנא יתירא הוא והוא פי' של מוקצה ונכתב בספרים' וכאלו עוד. להוספות
על רשימת אפטוביצר ראו: רוזנטל, לא איתפרש, עמ' 151 בהערות 8–11. ראו במיוחד המובא
ממסכת כריתות ד ע"א, בד"ה והכא: 'גירסא זו הכתובה בספרים משובשת היא ועל ידי פרשנים
טועין שלא היו בקיאין בשמועה ופירשוה בשיבוש בתוך הגירסא וכן הצעה ולא יתור'.

13 ראו: פרידמן, על חקר, עמ' 287–293; שפיגל, לשונות פירוש, עמ' 91–112.

א. בבלי חגיגה ג ע"ב – מעשרות בחוץ לארץ

מעשה ברבי יוסי בן דורמסקית שהלך להקביל פני רבי אלעזר בלוד
 אמר לו: מה חידוש היה בבית המדרש היום?
 אמר ליה: נמנו וגמרו: עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית [...] ¹⁴
 אמר לו: לך אמור להם: אל תחושו למניינכם, כך מקובלני מרבן יוחנן בן זכאי,
 ששמע מרבן, ורבן מרבן: הלכתא למשה מסיני, עמון ומואב מעשרין מעשר עני
 בשביעית.
 מה טעם? הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל, מפני שקדושה
 ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא, והניחום כדי שיסמכו עליהן
 עניים בשביעית.

העולה ממקור זה הוא שהחיים בתחומי עמון ומואב הסמוכים לארץ ישראל, מצווים
 לעשר מעשר עני בשנת השמיטה. נימוק הלכה זו פותח במילים 'מה טעם', ועל פיו
 אזורי עמון ומואב קודשו ב'קדושה ראשונה' היא כיבוש יהושע אולם לא ב'קדושה
 שניה' שהתרחשה בעת עליית עזרא. קדושה ראשונה 'לא קדשה לעתיד לבוא' ועל כן
 באזורים אלו יכלו חכמים להטיל חובות מעשר על פי שיקול דעתם והם בחרו להטיל
 חובת מעשר עני כדי לסייע לעניים. מהסבר זה מתבקש גם, שבמקומות שבהם לא היה
 'כיבוש יהושע', אין כלל חובת הפרשת מעשרות. דא עקא, מהלך מתבקש זה לא תאם
 את עמדתו העקרונית של רבנו תם שקבע שלהלכה גם אם לא למעשה, ¹⁴ בחוץ לארץ
 כולה קיימת חובת הפרשת תרומות ומעשרות ללא תלות בשאלת קדושה ראשונה או
 שנייה. כדי להשתחרר מעולה של סוגיה זו כתב רבנו תם: ¹⁵

ועמון ומואב נמי משום סמיכת עניים תיקנו להם מעשר עני בשביעית ולא
 מעשר שני. וכן מוכיח בסוף מסכת ידים דקתני עמון ומואב מעשרין מעשר עני
 בשביעית ולא יהיב טעמא והאי דיהיב טעמא בחגיגה מהרבה כרכים כו' לאו ר'
 אליעז' קאמר לה אלא בעל התלמוד ולא תדוק מהכא לר' אליעז' אי אית ליה
 קדושה לעתיד לבא או לא קדושה לעתיד לבא.

המילים: 'מה טעם?' עד 'כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית', שהובאו קודם לכן

14 ראו: עבודה זרה נח ע"ב, תוד"ה בצר; חולין ו ע"ב, תוד"ה והתיר. למרות שרבנו תם קבע שיש
 חובת הפרשת מעשרות בחו"ל הוא הגן על המנהג שלא להפריש בטענה שהאדמות משועבדות
 לתשלום מס המלך ועל כן אין חובה להפריש מהן מעשרות. ראו גם: ספר הישר, תשובות, סימן
 מה, ה, עמ' 83, שם הזכיר רבנו תם שאין להחמיר בהלכה זו למרות שעקרונית יש להפריש
 תרומות ומעשרות בחו"ל.

15 ספר הישר, חידושים, סימן תלו, עמ' 257. הקטע מופיע בשינויים קלים ובתוספת פרשנית בכ"י
 ירושלים 370, סימן שנג, דף קיז א.

מסוגיית חגיגה, אינן מילותיו של ר' אליעזר, לדעת רבנו תם, אלא מילותיו של 'בעל התלמוד', וסעד לכך מצא רבנו תם בכך שבמשנת ידיים (ד, ג) הופיעה ההלכה ללא נימוק זה. מכיוון שכך העדיף רבנו תם את הבנתו שלו להלכה התנאית 'עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית' על פני זו שמבית מדרשו של 'בעל התלמוד' יצאה. מחיקת נוסח אין כאן, אבל הפרדה חריפה בין המימרא לבין פירושה וניצול פער זה כדי לחלוק על הסוגיה התלמודית מן הצד הלמדני וההלכתי כאחד – יש ויש.

ב. כתובות לא ע"א – גניבה בשבת

סוגיית כתובות לא ע"א דנה בשאלת היתכנות ענישה על גניבה בשבת. העיקרון המניע את הסוגיה הוא 'קים ליה בדרכה מיניה' [=די לו בחמור, בעונש החמור].¹⁶ על פי עיקרון זה, כאשר במעשה אחד ביצע אדם שני מעשי עבריינות הרי שהוא ייענש רק בעונש החמור, וכאשר מדובר באיסור שבת וגניבה הבאים כאחד הרי שהוא ייענש רק על הלכות שבת החמורות המחייבות עונש מוות. בברייתא המופיעה שם נקבע:¹⁷

הגונב כיס בשבת חייב [=בתשלום] שכבר נתחייב בגניבה קודם שיבא לידי איסור סקילה. היה מגרר ויוצא פטור [=מתשלום] שהרי איסור שבת וגניבה באין כאחד.

לאמור: כאשר אדם גורר בשבת חפץ שאותו הוא גונב על ידי הוצאתו מרשות בעליו הרי שאיסור שבת [=הוצאה מרשות היחיד לרשות הרבים] וגניבה באים באותו זמן, ועל כן, בהתאם לעיקרון 'קים ליה בדרכה מיניה', יופעל רק העונש החמור הנגזר מחילול השבת. ברם, התלמוד שם התקשה למצוא סיטואציה שבה שני האיסורים יתחוללו בו זמנית, שהרי אם הגנב גרר את גניבתו לרשות הרבים הוא לא קנה אותה מכיוון שאין קניין ברשות הרבים ולחילופין אם הוא גרר לרשות היחיד אזי הוא לא חילל שבת. כדי לפתור בעיה זו הציע רב אשי:

כגון שצירף ידו למטה משלשה וקיבלו,

כדברא, דאמר רבא: ידו של אדם חשובה לו כארבעה על ארבעה.

על פי פירוש של רש"י דברי רבא 'ידו של אדם וכו' נאמרו לעניין הנחת חפצים מטולטלים בשבת. רב אשי, המאוחר לרבא, ניצל עיקרון זה וקבע שכשם שלעניין איסורי שבת חשובה ידו של אדם כמרחב שבו מתבצעת פעולת הנחה, כך יהא לעניין קניין 'כאילו הגביהה'. פירוש רש"י היה קשה בעיני בעלי התוספות.¹⁸ לדעתם לא אמורה להיות זיקה

16 אמנם ראו: ליפשיץ, קם ליה, מבוא, עמ' יב, הערה 3 שהראה שכתובה של מילה זו בכתבי היד הוא 'קם'.

17 ברייתא זו גם בתוספתא ליברמן, בבא קמא, פ"ט הי"ט, עמ' 46. ההעתיקה על פי הבבלי.

18 כתובות לא ע"ב, תוד"ה רב אשי. ראו גם: תוספות שני כתובות, עמ' נה; תוספות רא"ש כתובות, עמ' רכג. בשני המקורות האחרונים לא מובאת עמדת רבנו תם.

בין הגדרת המרחב בהלכות שבת לבין המרחב המאפשר קניין ויתרה מזאת: הרי זה שידו של אדם קונה זהו עיקרון טריוויאלי שאינו זקק את דברי רבא שנאמרו בעיקרם בהלכות שבת. כדי לפתור בעיות אלו הציע רבנו תם שם:

ורבנו תם לא גריס 'דאמר רבא ידו של אדם' אלא 'וכדרבא' ותו לא.

לדעתו, בסוגיה המקורית הייתה הפניה שהזכירה את רבא בלבד אבל לא הזכירה כל תוכן. רק בשלב שני הוכנסו דברי רבא ש'ידו של אדם חשובה לו כארבעה על ארבעה', אולם לדעת רבנו תם הפניה פרשנית זו אינה אלא טעות וכוונת הסוגיה הייתה לדברים אחרים של רבא.¹⁹ כמו בדוגמה הקודמת, גם כאן הפריד רבנו תם בין האמירה התלמודית הבסיסית 'כדרבא' לבין פרשנותה שהכילה הפניה שלדעתו הייתה מוטעית. אולם בשונה מהדוגמה הקודמת, במקרה זה לא הניף רבנו תם אצבע מאשימה לעברו של 'בעל התלמוד', אפשר על כן שלדעתו, הפניה זו נגרמה באחד משלבי ההעתקה של התלמוד ולא דווקא בשלבי התהוותו.²⁰

ג. נדרים יח ע"ב-יט ע"א – ספק נדרים

בבבלי נדרים יט ע"א השווה התלמוד²¹ את הלכת המשנה הקובעת 'ספק נדרים להחמיר' למקור תנאי אחר שבו נאמר 'ספק משקין ליטמא טמא, לטמא אחרים טהור דברי ר' מאיר, וכן היה ר' אלעזר אומר כדבריו'. מקורו של הקטע האחרון הוא בתוספתא,²² ותמיהתו של רבנו תם נסבה על כך שבעל הסוגיה שאל את שאלתו מן התוספתא בשעה שהיה יכול לשאול את שאלתו מהמשנה שבה מופיע:²³ 'ספק משקין ליטמא – טמא' ותו לא. בהערה קצרה בספר הישר קבע רבנו תם, שאכן בסוגיית נדרים 'המקורית', הופיעה משנת טהרות ואת כניסת התוספתא הארוכה לסוגיה הסביר כך:²⁴

תלמידים כתבו ברייתא דפירקא קמא דפסחים דמיתנייא הכי לאקשוויי על הך שמעתא וטעו סופרים וכתבוה בפנים.

כוונת הדברים כאן שונה במקצת ממה שראינו בשתי הדוגמאות הקודמות. לדעת

19 על פי המופיע בקטע התוספות הנזכר בשמו של רבנו תם הפניית התלמוד היא לדברי רבא במסכת שבת צב ע"א: 'אגד יד לא שמייה אגד'. אמנם במקור זה בכל כתבי היד שלפנינו אין מימרה של רבא הקובעת ש'אגד יד לא שמייה אגד' הגם שמסקנה שכזו יכולה להילמד שם מכללא.
20 ראו גם: ווייס, לקורות, עמ' 5 שכתב ביחס לדוגמה זו: 'לרעיון ר"ת יש ערך מיוחד בשביל פרובלמת התהוות הבבלי'; רוזנטל, על הקיצור, עמ' 831–832. ראו שם גם עמ' 833 לדוגמה נוספת משל רבנו תם.

21 כך על פי הנוסח שעמד לפני רבנו תם כמו גם בדפוסים שלפנינו. ראו גם הערה 25.

22 תוספתא צוקרמאנדל, טהרות, פ"ה ה"י, עמ' 665.

23 טהרות ד, ט.

24 ספר הישר, חידושים, סימן עד, עמ' 60.

רבנו תם, סוגיה במסכת פסחים (טז ע"א) נזקקה לתוספתא הארוכה המזכירה את עמדותיהם של ר' אלעזר ור' מאיר. לעומת זאת לסוגיית נדרים שעומדת במרכז דיונו לא היה כל צורך במידע המורחב הזה והיא הביאה לצרכיה את המשנה שבה מופיעה הקביעה 'ספק משקין לטמא – טמא' בלבד. תלמידים שהבחינו בקרבה בין הנושאים, העתיקו בגליונות ספרם במסכת נדרים את התוספתא והדיון שהתקיים בעקבותיה בבבלי פסחים, ובכך יצרו מעין הפניה לצרכי לימודיהם. בשלב מאוחר יותר הגיעו ספרי התלמידים, שבגופם משנת טהרות הקצרה, ובגליונם סוגיית פסחים והתוספתא, אל סופרים שניסו לשלב את הגיליון בתוך הטקסט שהעתיקו וכך חדרה לה לנוסח מסכת נדרים התוספתא הארוכה והמורכבת והחליפה את המשנה הקצרה שדי היה בה בכדי לקדם את הסוגיה המקומית.²⁵

בשונה משתי הדוגמאות הראשונות, כאן אין המדובר בלשון פירוש שנוספה על מימרה. אולם, בדומה לראשונות, השתמש רבנו תם גם כאן בכלים ספרותיים על מנת לזהות קטעים שנוספו בשלב מאוחר יותר לתלמוד. כאן עמד רבנו תם על תופעת ה'גליונות' תוך שידע לייחס גיליון זה אל מעתיקי הסוגיה ולומדיה לאורך הדורות.²⁶ אין זה 'בעל התלמוד' שהופיע בדוגמה הראשונה. בשונה מהדוגמה השנייה שבה לא ייחס רבנו תם את הפעולה למאן שהוא, הרי שכאן הופנתה האצבע אל מעתיקי ספרי התלמוד שנטו להוסיף ולשלב את אשר בשולי הספרים אל גופם ושדרתם המרכזית של ספרי התלמוד.²⁷

ד. בבא קמא מד ע"א – כופר במקרה של שור שהרג שלא בכוונה

שור שהיה מתחכך בכותל ונפל על האדם, נתכון להרוג את הבהמה והרג את האדם, לכנעני והרג בן ישראל, לנפלים והרג בן קיימא, פטור.

כך נשנה במשנה בבא קמא.²⁸ בסוגיה שעל משנה זו חלקו רב ושמואל בהיקף הפטור במקרים הללו שהמשותף להם הוא חיסרון בכוונת השור להרוג:²⁹

25 על דוגמה זו עמד לראשונה פליקס, מבנהו, עמ' קעט. ראו גם: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 687. בכתב יד מוסקבה-גינצבורג 1134 אכן מופיעה משנת טהרות ולא התוספתא ובדומה להשערת רבנו תם. לעומת זאת בכתבי יד וטיקן 110 ו 487 הנוסח דומה לזה המופיע בתלמוד המודפס ולזה שעמד לפני רבנו תם.

26 לדיון בתופעת הגליונות ראו: גריס, הספר העברי, עמ' 39–44 ובהפניותיו.

27 הפרדה מודעת בין תהליכים המתרחשים בגוף הטקסט ובין מה שנכתב סביבו ובהקשר אליו עולה יפה גם מהקדמת ספר הישר שבה כתב רבנו תם (עמ' 9): 'כי גם רבינו שלמה אם הגיה גירסא – בפירושו הגיה, אבל בספרו לא הגיה, כי אם שותי מימיו הגיהו [=בספרי התלמוד שלהם] על פי פירושו אשר לא מלאו לבו לעשות כן בחייו'.

28 פ"ד מ"ו.

29 מד ע"א.

אמר שמואל פטור ממיתה [=השור] וחייב בכופר [=בעליו] ורב אמר פטור מזה ומזה [=ממיתה ומכופר].

לאמור: הכל מודים שההלכה המקראית המחייבת הריגתו של שור שנגח אדם, אינה מתקיימת כאשר נגיחת השור לא הייתה מכוונת. בנוגע לכופר המוטל על בעליו של שור מועד שהרג אדם, נחלקו שמואל המחייב בכופר ורב הפוטר גם ממנו. עמדת רב נראתה כבעייתית לרשב"ם שמצא שבסוגיות סמוכות, מופיעה עמדה הפוכה של רב המחייבת כופר גם שלא בכוונה.³⁰ רשב"ם פנה לרבנו תם והציע למחוק את עמדת רב הפוטר מכופר. כתשובה כתב לו רבנו תם שהצעתו מוצדקת ונוסח שתואם את הצעתו הוא מצא ב'ספר ישן' שבו:³¹

ליתא לדרב כלל ולא רבה בהך שמעתתא.

רבנו תם קיבל אם כן את הצעת רשב"ם שתימוכין לה הוא מצא בנוסחו של 'ספר ישן' ושגם בו עמדת רב לא הייתה בתלמוד ה'מקורי'. אלא, שמחיקת המילים 'ורב אמר פטור מזה ומזה' אינה מספיקה בכדי 'להשתיק' את נוכחות רב בסוגיה, שהרי בהמשכה של הסוגיה (ע"ב) הופיע בתלמוד:

תניא כוותיה דשמואל ותיובתא דרב.

אם רב אינו קיים בסוגיא ודעתו לא הופיעה בה כלל, כיצד ניתן להקשות עליו?! כדי לפתור בעיה זו גרס רבנו תם 'רבה' דהיינו: 'תניא כוותיה דשמואל ותיובתא דרבה'. כדי למצוא את עמדת רבה שאליה התייחסה השאלה התלמודית, ה'תיובתא', הציע רבנו תם להפליג אחורנית מדף מד ע"ב עד דף מג ע"א שם אכן קבע רבה:

שור שהמית בן חורין שלא בכוונה פטור מכופר

ובלשונו:

דהא תיובתא דרבה היינו דשמעתא דלעיל [=דף מג ע"א] דאמר רבה כופר שלא בכונה פטור שנאמר השור יסקל וגו' [...] ואההוא רבה קאי האי 'ותיובתיה דרבה', דשמואל ורבה לא איפלגי בשום מקום.

הגיגונו של רבנו תם ברור. הוא שלל את האפשרות שרב יאמר את מה שמופיע בשמו

30 מח ע"ב. ראו פירוש רש"י שם, ד"ה דחזא ירוקא, שממנו ניתן ללמוד שגם הוא היה ער לבעיה זו.
31 ספר הישר, תשובות, סימן כז, עמ' 47; ספר הישר, חידושים, סימן תקנג, עמ' 328. העתקת הקטע היא מהתשובות. השתלשלות הדברים כאן על פי המופיע בתשובה הנזכרת. מדברי תוספות בבא קמא מד ע"א, ד"ה הכא נמי עולה שרשב"ם היה זה שמצא 'ספר ישן'. ראו הערות מהדיר ספר הישר, תשובות, סימן כז, עמ' 47, הערה ב, עמ' 48, הערה ט.

בתלמוד וזאת משיקולי סתירה פנימית בדברי רב.³² לדעתו גם לא ייתכן שרבה יופיע כחולק ישיר על שמואל שהרי 'שמואל ורבה לא איפלגי בשום מקום'.³³ ברור היה על כן לרבנו תם שקושית ה'תויבתא' התלמודית היא על דברי רבה שנאמרו בריחוק של כמעט שני דפי תלמוד מודפסים. בשלב זה הגיע רבנו תם להסברו כיצד 'נולדו' דברי רב בתלמוד שלפניו ושלפניו:

ומי שלא ידע מהו תויבתיה דרבה הגיה מילתא דרב בהך מילתא דשמואל.

מכיוון שהשאלה התלמודית הייתה על עמדה שהופיע במרחק מספר יחידות סוגיה ממנה, היא לא הובנה, ואז היה מישוה שבנה יש מאין את עמדת רב עד שזו הפכה להיות מושא ישיר לקושיה התלמודית.³⁴

אם נבקש לסכם את אשר ראינו בדוגמה האחרונה, הרי שלדעת רבנו תם, מימרה שבתלמוד יכולה אף היא להיווצר מקשיים פרשניים. מאן דהוא, שאת זמנו לא הציע רבנו תם, לא הבין שאלה תלמודית. כדי לפתור את אי הבנתו יצר מימרה חדשה שאותה ייחס לרב. מימרה זו נמצאה כסותרת את דברי רב המופיעים במקום אחר,³⁵ ומכאן שמימרה זו נולדה יש מאין. דומה שממהלכו של רבנו תם, שסעד לו נמצא לפניו בקטעי הגניזה, אנו למדים שלעיתים, גם מימרה המיוחסת בתלמוד לאחד מראשוני האמוראים היא רק תוספת שבטעות יסודה.

ארבע הדוגמאות שהוצגו עד כה, מלמדות שרבנו תם ידע להפריד יפה בין שכבות שונות הקיימות בסוגיה התלמודית. ריבוד זה נוצל על ידו כדי לפתור קשיים הלכתיים [=מעשר עני בחו"ל] ופרשניים [=שאר הדוגמאות], אולם נדמה שבכל המקרים מיעט רבנו תם להיזקק לכתבי יד. ביקורת ספרותית היא שהובילה אותו אל מסקנותיו, גם אלו הטקסטואליות. דומה לאלו הוא המקרה הבא, שבו ניסה רבנו תם לשנות מסורת הלכתית

32 אמנם בהמשך התשובה, ספר הישר, תשובות, סימן כז, עמ' 48 יישב רבנו תם את הסתירה בדרך אחרת. ראו גם תוספות בבא קמא, מד ע"א, ד"ה הכא; תוספות תלמיד בבא קמא, עמ' קסו-קסז.

33 שמואל הוא אמורא בן הדור הראשון ונפטר ככל הנראה לפני 260 לספירה. רבה הוא בן הדור הרביעי וקרוב לוודאי שנולד לאחר פטירת שמואל. קביעת רבנו תם צודקת אם כן לא רק מבחינת המצאי התלמודי אלא גם מבחינת ההיתכנות.

34 לדעת רבנו תם, לעיל הערה 31, העמדה המיוחסת לרב בתלמוד 'פטור מזה ומזה' אינה מופיעה בכל כתבי היד. לדעתו: 'יש ספרים מדויקים שאינו כתוב בהן כלל מילתא דרב'; 'ומצאתי בדבריו [=של רשב"ם שטען אותה טענה] בספר ישן דליתא לדרב כלל'. בכתבי היד אסקוריאלי G-I-3; פירנצה II-I-8; המבורג 165; מינכן 95; וטיקן 119 ובדפוסים הראשונים שונצ'ינו וונציה קיים משפט זה וככל הנראה הוא אף עמד לפני רש"י שפירשו. לעומת זאת חסר המשפט בשני קטעי הגניזה שיש לדף זה: Oxford-bodl. Heb c.21 (2666) 25-30; Cambridge T.S. F2(2) 61. לא מופיעה עמדת רב וממש כהצעת רבנו תם.

35 וראו הערה 32 לעיל.

מוכרת. ניסיון זה הביא לדיון סוער בין חכמי הזמן וראויה דוגמה אחרונה זו שנרחיב בה מעט.

ה. פסחים כט ע"ב-ל ע"א – חמץ בפסח במשהו³⁶
בסוגיה זו מוצגות מימרותיהם החולקות של רב, שמואל ור' יוחנן במקרים שבהם התערב חמץ בדברים המותרים בפסח. לדברי רב:

חמץ בזמנו, בין במינו בין שלא במינו – אסור.
שלא בזמנו, במינו – אסור, שלא במינו – מותר.

הלכתו של רב מתייחסת לחמץ שהתערב בדברים המותרים באכילה בפסח, אולם עיקרה של הלכה, זו המגדירה את היחסים הכמותיים שבתערובת חסר מן המימרה. את אשר החסירה המימרה השלים התלמוד. לתלמוד היה ברור שאין אפשרות שהלכת רב תתקיים כשטעם החמץ ניכר בתערובת כולה. אם כך, טען התלמוד, לא סביר שרב יתיר תערובת של חמץ בדבר שאינו סוגו [=שלא במינו, בלשון הסוגיה] לאחר הפסח [=שלא בזמנו, בלשון הסוגיה]. ברור על כן, כך קבע התלמוד, שרב התייחס ל'משהו' חמץ שנפל לתוך כמות גדולה של חומר שאינו חמץ. עוד הוסיף התלמוד וקבע שקביעת רב כאן נשענת על קביעה עקרונית אחרת של רב ושעל פיה:

כל איסורין שבתורה, במינו – במשהו, שלא במינו – בנותן טעם.

על פי העיקרון הזה, כאשר 'משהו' איסור התערב ב'אין סוף' היתר ממינו,³⁷ התערובת כולה אסורה. על הלכה בסיסית זו הוסיף רב שחמץ, הייחודי בחומרתו, יאסור ב'משהו' גם ש'לא במינו' ובשונה מן העיקרון הכללי. לעומת זאת במקרה שחמץ התערב ש'לא במינו' ו'שלא בזמנו'³⁸ אין רב מחמיר כל כך שהרי חומרת האיסור פחותה [=חמץ שלא בזמנו אין בו עונש כרת] ועל כן תערובת של איסור שלא בזמנו ושלא במינו אינה אוסרת במשהו אלא רק בנתינת טעם האיסור בתערובת כולה, ככל שאר איסורים שבתורה. על עמדת רב חלק שמואל שקבע:

חמץ בזמנו, במינו – אסור, שלא במינו – מותר.
שלא בזמנו, בין במינו בין שלא במינו – מותר.

36 לניחוח סוגיה זו ראו: פרנצוס, ביאורים ובירורים, עמ' 125–134.

37 שאלת הגדרת זהות המין ומתי נחשב אובייקט 'מינו' או 'שאינו מינו' נידונה כבר בתלמוד. ראו לדוגמה בבלי עבודה זרה סו ע"א. ראו גם התכתבות רבנו תם ור' אפרים מרגנשבורג, ספר הישר, תשובות, סז, א, עמ' 155; סח, א, עמ' 157.

38 הכוונה היא לחמץ מזמן איסור אכילתו בערב הפסח ועד כניסת החג וכן לחמץ שעבר עליו הפסח באיסור. רב קבע שהלכה כר' יהודה שחמץ מסוג זה אסור מדאורייתא. להצגת עמדת ר' יהודה והחולקים עליו ראו פסחים כח ע"א-ע"ב.

שמואל כמו רב הכיר בעיקרון 'כל איסורין שבתורה, במינו – במשהו, שלא במינו – בנותן טעם'. בשונה מרב הוא לא חשב שיש להחמיר בדין החמץ ועל כן דין החמץ כדין שאר איסורי התורה שבמינו אסור במשהו ואילו שלא במינו מותר ובלבד שהאיסור לא נתן טעמו בהיתר. בנוסף לכך ובניגוד לרב, קבע שמואל שהלכה כר' שמעון שאין איסור בחמץ שלא בתוך חג הפסח ומכך נגזר שתערוכות של חמץ שכזה בהיתר – מותרת.³⁹ כדרכו של התלמוד הבבלי, עמדת החכם הארץ ישראלי, ר' יוחנן, הובאה אחרונה ברצף זה:⁴⁰

חמץ בזמנו, בין במינו ובין שלא במינו – אסור בנותן טעם.
שלא בזמנו, בין במינו בין שלא במינו – מותר.

בבסיס עמדת ר' יוחנן מוצבת עמדתו המקילה בענייני תערוכות בכלל ושעל פיה: 'כל איסורין שבתורה, בין במינו בין שלא במינו – בנותן טעם'. ר' יוחנן לא החמיר בחמץ לעומת כל שאר איסורי תורה ועל כן לדעתו אין תערוכות חמץ בהיתר אוסרת במשהו אלא רק ב'נותן טעם'. בדומה לשמואל גם ר' יוחנן קבע שהלכה כר' שמעון שאין איסור בחמץ שלא בתוך הפסח ועל כן בעניין חמץ שלא בזמנו עמדותיהם של ר' יוחנן ושמואל תואמות ומתירות.

את הסוגיה מסיימת פסיקתו של רבא שקבע:⁴¹

הלכתא: חמץ בזמנו, בין במינו בין שלא במינו – אסור במשהו, כרב.
שלא בזמנו, בין במינו בין שלא במינו – מותר, כרבי שמעון.

שאלת נוסח דברי רבא תעמוד במרכז הדיון שלפנינו, אולם ברור שהנוסח שהוצג כאן רווה באשכנז של המאה האחת עשרה,⁴² ועל פיו נקבעה ההלכה שחמץ שנפל לתוך היתר אוסר במשהו.

39 ואפילו במקרה שהחמץ נתן טעם בתערוכות. ראו שם דף ל ע"א; דף כט ע"ב, רש"י ד"ה כרבי שמעון.

40 להופעה ראשונה של הכלל ראו: יחסי תנאים ואמוראים, ערך בר פדא, עמ' ו-ז. ראו גם פרידמן, על חקר, עמ' 393 ובהערה 67.

41 שם ל ע"א. ראו: שפיגל, אמר רבא. לדעתו, רבא המיוחס לו פעמים רבות בתלמוד 'הלכתא' אינו רבא בר יוסף בר חמא בן הדור הרביעי של אמוראי בבל ובן מחלוקתו של אביי, אלא חכם שחי לאחר התקופה האמוראית. ראו גם אורבך, ההלכה, עמ' 315, הערה 6.

42 ראו לדוגמה: פסחים ל ע"א, רש"י ד"ה אמר רבא: 'שמע מינה דפסק רבא הלכתא דכל איסורין שבתורה במינו במשהו ולא שני לן בין חמץ לשאר איסורי אלא בהא מילתא דגזר שלא במינו אטו מינן'; מעשה הגאונים, סימן ע, עמ' 23: 'ובשר שרו בלילה בפסח למחר [מצאו] למטה במים גרעיני' אחת של תבואה ושאלו לר' משולם לפני אחי דר' נחמיה נחו עדן והלך לר' שמואל הכהן ואסרו שניהם הבשר לאכל בפסח אבל לישוויה אחר הפסח [מותר] משום טעמא דאמר רבא הילכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו'.

לסוגיה זו ולמשיקות לה התייחס רבנו תם בספר הישר.⁴³ לאחר שדן במעמדה ההלכתי של תערובת מין במינו באיסורי תורה שאינם חמץ פנה לעסוק בתערובת חמץ וכתב:⁴⁴

ועוד בעינא דאמינא מילתא ומסתפינא מחברייא⁴⁵ דאפי' בחמץ בפסח נראה לי שהוא בס' כר' יוחנן.

רבנו תם, שלדבריו חרד היה לתגובת חבריו, הציע שתערובת של חמץ בדברים מותרים תאסור רק בשישים, דהיינו 'בנותן טעם'⁴⁶ ולא 'במשהו', וכדעתו המקלה של ר' יוחנן שהוזכרה קודם לכן. קביעת רבנו תם הייתה מהפכנית שהרי היא עמדה בניגוד גמור למה שנהג במקומו ובזמנו, אולם לענייננו חשובה יותר השאלה כיצד יכול היה רבנו תם לקבוע שהלכה כר' יוחנן בעוד שבתלמוד נקבע מפורשות בשם רבא ש'הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו כר'?! כדי לפתור בעיה זו כתב רבנו תם:

ועיקר דשמעת['] גירס' ופירו' הכי. אמר רב חמץ בפסח [...] ור' יוחנן חמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו אסור. שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר כר' שמעון.

אמ' רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור. שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר כר' שמעון [...] כך היא הגירס'. ול"ג בעיקר מימריהו דרב ושמואל ור' יוחנן ורבא לא משהו ולא נ"ט [=נותן טעם].

אלא לגמרי שוין דברי ר' יוחנן ורבא ולשון אחד בשתיהן. ומאן דגריס במילתיה דרבא בין במינו בין שלא במינו [במשהו כר']⁴⁷ טועה הוא.

טענת רבנו תם היא שהמילים המופיעות בפסיקת רבא 'במשהו כר' לא היו במימרה המקורית של רבא כשם שהמילים 'בנותן טעם' לא היו במימרה המקורית של ר' יוחנן, ובמילים אחרות: גם ר' יוחנן הקדום וגם רבא המאוחר לא אמרו אלא: 'חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור' ובכך שוו דבריהם. לדעת רבנו תם חדרו המילים 'במשהו כר' לפסיקת רבא בעקבות הלכות גדולות בדרך הבאה:

וע"פ ההלכות גדולות כתבוהו פרשנים שבשנים⁴⁸ תדע שהוא כן דפוסק בהלכות

43 ספר הישר, חידושים, סימן תעא, עמ' 279–282.

44 ספר הישר, חידושים, סימן תעא, עמ' 281.

45 על פי דברי ר' אושעיא בבבלי שבועות יז ע"ב.

46 נותן טעם מוערך מספרית באחד משישים. ראו חולין צז ע"א-ע"ב.

47 בכ"י ירושלים חסרות המילים 'במשהו כר' המופיעות בכ"י אוקספורד. לאור הטענה המופיעה בראש ובהמשך הדברים ברור שהן אמורות להיות במקור והן הן עיקר הדיון.

48 ר' זרחיה הלוי בעל המאור בפרפרזה של קטע זה, דף ח ע"א מדפי הרי"ף כתב: 'שמה שנמצא

גדולות אמר רבא הלכתא חמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו אסור. מדלא יהיב שיעורא למילתיה למימרא דבמשהו כרב. הרי לך שבמשהו כרב לא היה בספרים אלא מסתמא קא פסיק רב יהודאי כן⁴⁹ ומתוך כך נכתב בספרי' חדשים מקרוב באו.

הוכחת רבנו תם פשוטה: בעל הלכות גדולות כתב שבסוגיה התלמודית אין קביעה המתייחסת לכמות האוסרת ועל כן ברור שהתערובת נאסרת בכל כמות ובלשונו: 'מדלא יהיב [=התלמוד] שיעורא למילתיה, למימרא דבמשהו כרב'.⁵⁰ מכאן ברורה וקצרה הדרך לקביעת רבנו תם ש'במשהו כרב לא היה בספרים' [=בספרי התלמוד] וכן ש'מסתמא קא פסיק רב יהודאי כן ומתוך כך נכתב בספרים חדשים מקרוב באו'. עיקר עניינו של רבנו תם לא היה בנוסח סוגיה זו אלא בהלכתה. קביעתו שהמילים 'במשהו כרב' אינן מילות התלמוד הייתה צעד ראשון ומכריע בדרך לשינוי ההלכה והנוהג בסוגיה סבוכה זו, אולם דעתו לא נחה עד שלא מצא חיבור מתקופת הגאונים שממנו עולה בבירור מה שאותו ביקש למצוא. חיבור זה היה השאלות המיוחסות לרב אחאי גאון שעליו כתב:⁵¹

הואיל וכן [=שאינן בספרים 'במשהו כרב'] נסמך על שאלות דרב אחאי שפוסק בפ' צו את אהרן ומאריך בשאלות ובמסקנא פוסק ת"ש דאמ' רבא הילכתא חמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו אסור פי' בנותן טעם.⁵²

- כתוב בכל ספרי הגמ' שלנו במשהו כרב אינו מעיקר הגמ' אלא תלויה היתה מפירושי הראשונים והכניסו הסופרים בספרים. ראו גם המנהיג, עמ' תמד: 'ורבי' יעקב גריס הכי אמ' רבא הלכת' חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו כרב דגירסת רבנן סבוראי היא. שני חכמים פרובנסאליים אלו עוד לא ציינו שמקור המילים 'במשהו כרב' לדעת רבנו תם הוא ספר הלכות גדולות וייתכן על כן שלפניהם עמדו דברי רבנו תם בצורה ראשונית יותר וללא זיהוי מדויק.
- 49 על ייחוסו המוטעה של ספר הלכות גדולות לרב יהודאי באשכנז ובצרפת ראו לעיל עמ' 159, הערה 8 ובמצוין בה.
- 50 ראו הלכות גדולות, עמ' קעט=הלכות גדולות הילדסהיימר, א, עמ' 279; דנציג, מבוא פסוקות, עמ' פ. ראו גם: אוצר הגאונים פסחים, עמ' 22–23.
- 51 ספר הישר, חידושים, סימן תעא, עמ' 281.
- 52 גם בספר הישר, תשובות, סימן מח, ט, עמ' 101, חזר רבנו תם על כך שבעל השאלות התיר תערובת חמץ עד שישים. אמנם בשאלות כפי שהן לפנינו לא מופיע מה שרבנו תם ייחס לו. ראו: שאלות מירסקי, ויקרא, שאלתא צד, עמ' עב-עג: 'תא שמע דאמר רבא: הילכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור ומדלא קא יהיב ביה שיעורא, למימרא דבמשהו כרב. שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר ואף על גב דאיכא בנותן טעם כרבי יוחנן דאמר חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור בנותן טעם, שלא בזמנו בין במינו ובין שלא במינו מותר אע"ג דאיכא בנותן טעם. וכן הלכתא'. בעל השאלות פסק אם כן שחמץ בפסח אסור במשהו על פי אותו מהלך המופיע בהלכות גדולות. ייתכן שרבנו תם עירב בין הפסיקה ביחס ל'שלא בזמנו' שם אכן פסק בעל השאלות כר' יוחנן, לבין פסיקתו ביחס ל'בזמנו' שבו פסק בעל השאלות כרב. ראו

בצטטו את השאלות השלים רבנו תם את מהלכו ואז הוא קבע להלכה ולמעשה שחמץ שנפל בפסח לתוך היתר בטל בשישים. כצפוי, פסיקתו המהפכנית והמקלה של רבנו תם, שרגליה נטועות היטב בביקורת הטקסט התלמודי, עוררה עניין רב והתנגדות עזה. ר' אליעזר בן נתן בן דורו המגנצאי של רבנו תם התייחס לפסק זה שאת מחברו כינה 'חבר אחד בצרפת' כשכתב:⁵³

ושמענו עתה מחדש שחבר אחד בצרפת מורה שחמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם ככל איסורין שבתורה וכו' יוחנן. וחלילה לנו ולכל הבאים אחרינו לשמוע לו כי על זה נאמר ואל תטוש תורת אמך, שאין לנו להתיר מה שאסרו הראשונים ואפילו לא עשו אלא לגדר בעלמא שהחמירו בו בחמץ משאר איסורין משום דחמץ לא בדילי מיניה ושאר איסורין בדילי מיניהו ולא בעי גדר, אין לנו לפרוץ גדרם שפורץ גדר ישכנו נחש כי גם תורה שלימה מסרו לנו והתורה מהן יצתה הילכך אין לסור ממשמעתם ואפילו אם לא היה כי אם מנהג וחומר שהחמירו עליהם אבות ראשונים אין לנו לשנות את מנהגם וחומר שקיבלו עליהם, ואפי' אם יבא אליהו ויאמר [...] הכא נמי אין לנו לשנות המנהג וכל שכן במנהג שיש בו חומר [...] הכא נמי אפילו יהא איסור חמץ גדר ומנהג שנהגו ושגדרו הראשונים קידוש הוא שקידשו עצמן במותר להן ואין לשנות את מנהגם שקיבלו עליהם כחומר. והחבר שהורה לעצמו הורה, ואסור לשנות לנו מנהג אבותינו וכל שכן שהיא תורה שלמה שחמץ בפסח במשהו כדמוכח בהלכות גדולות

שפתי ראב"ן ברור מיללו, אולם אין בדבריו כל התמודדות עם טענות רבנו תם בשאלת נוסח התלמוד ומה ניתן וראוי ללמוד מנוסח זה. הוא נמנע מלהתמודד עם טיעוניו הטקסטואליים של רבנו תם ועיקר טיעוניו מכוונים להגנת המסורת והנוהג בהן פגע רבנו תם. בהקשר זה יכול היה ראב"ן לקנות לעצמו חבר בדברי ר' משולם שבפולמוסו עם רבנו תם כתב:⁵⁴

ולא פטפטתי כלום אפי' כשהעידו לי תלמידי חכמים גדולים שהיית מתיר חמץ

שם ב'ביאורים והערות'. מלשון ראב"ן שדבריו הובאו בסמוך משתמע שגם הוא הבין את דעת בעל השאלות כרבנו תם אלא שהוא חלק על אימוץ שיטה זו להלכה כשכתב: 'גם חכמים ראשונים ידעו פיסוק שבשאלות ולא חשו לה ודחו אחת מפני שנים ושלוש שפסקו לחומרא והחמירו בו משום דחמיר איסורי' שהוא בכל יראה ובכל ימצא'. ראו גם ספר העיטור, שער הכשר הבשר, דף י' ע"א: 'זה כי כתב ר' אחא דהלכתא חמץ בפסח בזמנו אסור בנ"ט לאחר זמנו אע"ג דאיכא נ"ט מותר'. ייתכן אם כן שנוסח מעין זה ושהיה מוכר גם לראב"ן הוא שעמד לפני רבנו תם גם אם נוסח זה לא שרד בכתבי היד הישירים של השאלות. ראו גם: ברודי, נוסח השאלות, עמ' 190–193.

53 ראב"ן, א, סימן י, עמ' לד.

54 ספר הישר, תשובות, סימן מז, ז, עמ' 93.

בפסח בשישים ולקדש בשבת⁵⁵ ולעשות בנין בחה"מ⁵⁶ בתוך התחום כך התיר הרב ר' יעקב. אעפ"כ כזאת וכזאת יבא לי אם דברתי שום דבר של כהוגן.

דעת ר' משולם ממלאון, כמו זו של ר' אליעזר בן נתן לא הייתה נוחה מהיתרו החדשני של רבנו תם. כמוהו, הגיב גם הוא לתוצאותיו ההלכתיות של מהלך רבנו תם ושוב כמוהו התעלם מן הניתוח הטקסטואלי החד שבעזרתו פנה רבנו תם לחדש פניה של הלכה חמורה מהלכות הפסח. אין בידינו את תגובת רבנו תם לדברי ראב"ן וככל הנראה הוא לא הגיב להם כלל.⁵⁷ לעומת זאת לפנינו תשובת רבנו תם אל ר' משולם והיא מלמדת לא רק על תפיסתו ההלכתית אלא גם ושמה בעיקר על דרך ניתוחו את הסוגיה:⁵⁸

ועל מה שכתבת ששמעת מפי גדולים שהתירתי חמץ בפסח בס' רב אחאי כמו
כן התיר
ולדברין ולדברי רב שאוסר אם נפל גרגיר חמץ לבור הגדול או לחבית גדולה
יאסר
ולאפרושי מאיסורא עשיתי
ולהתכוין לבשר טלה ועלה בידי בשר טלה כי ראיות גדולות יש וכתבתים, אך
אינך רוצה לטרוח ולהעמיק ולהתישב בדבר,
כי לדבריכם אין רוב דברים מותרין בפסח.

בפתיחת דבריו שב רבנו תם והצהיר שפסיקתו אינה חדשנית באשר היא נשענת על

55 היתר קידושי אישה בשבת מפורט בתשובת רבנו תם לר' משולם, ספר הישר, תשובות, סימן מח, י, עמ' 101 ושם: 'ולקדש אשה בשבת [למי] שאין לו בנים בדיעבד התירתי, ואפי' לכתחילה אם היה צורך שעה'. ראו ביצה לו ע"ב ושם תוד"ה והא. ראו גם הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ"י הי"ד, סעיף נ: 'אך רבנו תם כתב בתשובה כי מדוחק גדול התירו לקדש בשבת ומ"מ לא היה מורה הלכה למעשה'. קביעתו של בעל הגהות מיימוניות שרבנו תם 'לא היה מורה הלכה למעשה' עומדים בסתירה לדברי רבנו תם עצמו בתשובתו לר' משולם. ראו גם לעיל עמ' 197, בהערה 81.

56 גם להיתר זה התייחס רבנו תם בתשובתו לר' משולם. שם, מח, יא, עמ' 101: 'ולעשות קיבולת מדוחק התירתי שהגויים היו רוצים ליטול שכרן כאילו עושין והוי אבד'. התשובה שבה התיר רבנו תם נמצאת שם, סימן ו, עמ' 13-15, ובסיומה: 'ואילו בא מעשה לידי הייתי מורה לעצמי'. לעומת זאת, ראו: ראב"ה, ב, סימן תתכה, עמ' שמג: 'וכן שיטת רבנו תם [...] וסוף דבריו ואף על פי כן לא סמכתי על זה להתיר הדבר הזה'. ראו שם הערה טו. ראו גם: מועד קטן יב ע"א, תוד"ה אמר שמואל; עבודה זרה כא ע"ב, תוד"ה אריסא; תוספות ר' אלחנן לעבודה זרה, עמ' קל-קלב.

57 בפתיחת דבריו כתב ראב"ן: 'אני אליעזר בינותי בספרים, בדבר חטה הנמצאת בתרנגולת בפסח מבושל ומצאתי בדברי חבר אחד שהורה [...] ומצאתי חבר אחד שהקשה עליו [...] וגם מצאתי חבר אחד שהורה שחטה הנמצאת בתרנגולת ודאי אסור [...] הילכך רואה אני את דברי החבר שאמר [...]'. מסגנון הדברים נדמה שאין הם חלק מהתכתבות וייתכן שרבנו תם אפילו לא ידעם.

58 ספר הישר, תשובות, סימן מח, ט, עמ' 101.

פסיקת רב אחאי בעל השאלות. בכך אין חדש שהרי טיעון זה כבר הופיע בפסקו המקורי של רבנו תם. לעומת זאת מהמשך הדברים ניתן ללמוד דבר. לדעתו, ההלכה הנוהגת שעל פיה תערוכת חמץ בפסח אוסרת במשהו, היא הלכה שאינה סבירה ואינה אפשרית, שהרי על פיה נפילת גרגיר חיטה לתוך מאגר מים גדול ככל שיהיה תאסור את כל המים האגורים. מכיוון שאין אדם יכול לעמוד בהלכה זו, הרי שגם אין אדם שלא נכשל באיסור חמץ בפסח,⁵⁹ ועל כן עצם חידוש פני ההלכה אינו אלא בבחינת 'לאפרושי מאיסורא' שהרי לאחר הפסק החדש אין שומרי ההלכה נכשלים עוד במה שכשלו בו קודם לפסיקת ההלכה בידי רבנו תם.⁶⁰ לעניינו של פרק זה, הן בשאלת נוסח התלמוד במשנת רבנו תם, חשוב במיוחד המשפט הבא: 'ולהתכוין לבשר טלה ועלה בידי בשר טלה כי ראיות גדולות יש וכתבתים'. דברים אלו מבוססים על סוגיית נזיר כג ע"א שבה מסופר על שני חוטאים הזקוקים לכפרה. האחד הוא אדם שהתכוון לאכול בשר חזיר ושכוונתו לא צלחה ועלה בידו בשר טלה כשר ומולו החוטא האחר, זה שהתכוון לבשר טלה ועלה בידו בשר חזיר. על שניהם הוסיפה הברייתא שם: 'המתכוון לעלות בידו בשר חזיר ועלה בידו בשר חזיר – על אחת כמה וכמה!' לעומת הללו, תיאר רבנו תם את פעילותו כמי ש'התכוון לבשר טלה ועלה בידו בשר טלה'. לאמור: ההלכה שחמץ בפסח אוסר תערוכת גם במשהו הייתה בעיניו בלתי אפשרית ועל כן בטעות יסודה והתערוכת כולה כשרה. מהלכו הפרשני של רבנו תם שבו זיהה וייתר את המילים 'במשהו כרב' נטוע היה אם כן כולו בתודעת היתר, בכוונה לאכילת בשר טלה, אולם ראיה להיתר, לכשרותה של אותה תערוכת לא הייתה בידו באותה העת. מחשבתו התבססה על נסיונו והבנתו בקריאת התלמוד אולם הוכחה – אין. לימים מצא רבנו תם את ההוכחות שאותן חיפש בספרות הגאונים, ככל הנראה בראשונה את הלכות גדולות שבו מצא תמיכה לדרך קריאתו את הסוגיה, ולימים גם את השאלות שבו מצא תקדים לפסיקתו.⁶¹ משמצאם הכריז רבנו תם בקורטוב של שמחה: 'ולהתכוון

59 ראו גם תוספות ר' יהודה עבודה זרה, דף עד ע"א, ד"ה כל איסורין, עמ' שנד: 'אם תאסור חמץ במשהו אם נפל משהו מחמץ לבור הגדול יאסר כולו, אם כן חומרא דאתאי לידי קולא כי מי יכול ליזהר מזה'.

60 הביטוי 'לאפרושי מאיסורא' מופיע בבבלי שבת מ ע"ב ובעירובין סג ע"א. בשני המופעים הכוונה היא מניעת איסור על ידי הפניית תשומת ליבו של העבריין הפוטנציאלי למשמעות מעשיו. שימוש של רבנו תם בביטוי מושאל, שהרי כאן הפריש רבנו תם את האדם מן האיסור על ידי פסיקה מהפכנית ומקילה. על היתכנות קיום ההלכה כמשתנה משפיע על פרשנותה ראו גם: להלן עמ' 393 ואילך.

61 לו היה רבנו תם מכיר את השאלות קודם להלכות גדולות, יכול היה להיזקק לו הן לבירור נוסח הסוגיה והן לפסיקה. משלא עשה זאת סביר להניח שמצא קודם את הלכות גדולות ורק אז את השאלות והשאיר את הדברים כסדר שבו הכירם. תמיכה לטענה זו נמצאת בתשובת רבנו תם לתלמידו ר' אפרים מרגנשבורג, ספר הישר, תשובות, סימן סח, א, עמ' 157: 'ועוד טעות שאמרת שאני משבש גירסא דפסחים והלא טועים הגיהוה וכן מוכיח בהלכות גדולות'. השאלות לא

לבשר טלה ועלה בידי בשר טלה כי ראיות גדולות יש וכתבתים'. אמור מעתה: בעת שראה רבנו תם את ההלכה כבלתי אפשרית ידע לחפש את מזורתה בטעות שאינה אלא 'גרסות הנראין פירוש' כהגדרתו. כפי שראינו לאורך הפרק, דרך ניתוח זו לא הייתה זרה לו, אולם מה שמייחד סוגיה זו לעומת האחרות הוא, שזיהוי הרובד הפרשני הקרין על שאלה הלכתית חמורה ובאמצעות זיהוי זה ניסה רבנו תם לשנות את פני ההלכה.

סביר שהפעלת הביקורת הטקסטואלית כמכשיר לרפורמה הלכתית הביאה גם היא לתגובתם החריפה של ראב"ן, ר' משולם ואחרים. לצד תגובה זו באה גם בדיקה ייחודית של נוסח הסוגיה התלמודית, בדיקה שנתקשה למצוא כדוגמתה בספרות הפרשנית-הלכתית בת הזמן. כך בספר ראב"ה מופיעים הדברים הבאים:⁶²

ובשאלות דרב אחאי ובספר הישר לא גרסי' אסור במשהו, אלא אסור סתם ומפרשים בנותן טעם, והרבה בראיות. ועל זה נאמר ואל תטוש תורת אמן. ועוד כי יש בכל הספרים חדשים וישנים כתבו במשהו. ובתשובות ששלחו מבבל כתבו והשיבו על דבר זה שיש ספרים שהם מימות רב אשי שהוא סוף הוראה וכתוב בהן במשהו כרב.

מדברי ראב"ה עולה שהערת הנוסח ותיקון ההלכה של רבנו תם הסעירו את בני הזמן עד ששאלה בעניין נוסח התלמוד בנקודה זו נשלחה מאירופה לחכמי בבל כדי שהללו יבדקו את ספרי תלמודם. בתשובה ששבה מבבל נטען, שבספרים שהם 'מימות רב אשי' דהיינו מחתימת התלמוד⁶³ הופיעו המילים 'במשהו כרב' ושלא כטענת רבנו תם. על התכתבות זו למדנו גם מדברי רמב"ן שכתב:⁶⁴

וכבר נבדקו בבבל ספרי הישנות בזה על פי שאלת חכמי הצרפתים וכן נמצא בנוסחאות בדוקות לגאונים הראשונים וכל זה מוכיח שהוא דבר מוסכם משנים קדמוניות [=שהמילים 'במשהו כרב' הן מקוריות].

בשנת תשנ"ו פרסם שמחה עמנואל את תשובתו המקורית של ר' שמואל בן עלי שנשלחה ככל הנראה אל ר' משה מקיוב תלמיד רבנו תם.⁶⁵ לפרסום זה הקדים עמנואל

הוזכר בתשובה זו כלל. סביר שלו היה רבנו תם מכיר את עמדת השאלות היה מעדיף לצטט שהרי יש בו מענה הן לצד התלמודי, הן לצד ההלכתי.

62 ראב"ה, ב, סימן תסב, עמ' נד.

63 על נוסחו ודיוקו של ביטוי זה ראו סיכום מחקר קודם אצל עמנואל, שמואל בן עלי, עמ' 96 ובהערות 11–13.

64 מלחמות ה', דף ז ע"ב מדפי הרי"ף על מסכת פסחים.

65 עמנואל, שמואל בן עלי. לזיהוי הנמען כר' משה מקיוב ראו: ראב"ה אפטוביצר, ב', עמ' 702. את דבריו ביסס אפטוביצר על התכתבות נוספת שהילכה בין ר' משה מקיוב לבין ר' שמואל בן עלי

את סיפור ההתכתבות וייקחנו הקורא משם. דיונונו יוכל על כן להסתפק בקביעה שרגישותו הטקסטואלית של רבנו תם יחד עם נועזותו ההלכתית הרחיקה מגבולות צרפת ושמפן עוד בדור תלמידיו,⁶⁶ ודומה שיש בכך בנותן טעם לשבח ויותר.⁶⁷

ו. סיכום ביניים

הצד השווה במופעים שהובאו הוא, שבכולם זיהה רבנו תם יחידות שהופיעו בתלמודו כמאוחרות לעיקר התלמוד. משהבחין באלו, לא היסס להציע פירושים חדשים לגופן של המימרות התלמודיות וכפי שראינו במופע האחרון אף לקבוע הלכה חדשה הנסמכת על התעלמות מהמופיע בנוסחי התלמוד. סביר בעיניי שגם במקרים אלו לא הגיה רבנו תם את ספרי התלמוד גופם. מעשי אבות היו סימן לבנים, ובהתאמה לתיאורו את דרכי עבודתו של סבו רש"י:⁶⁸

כי גם רבינו שלמה אם הגיה גירסא, בפירושו הגיה אבל בספרו לא הגיה. כי אם שותי מימיו הגיהו על פי פירושו אשר לא מלאו לבו לעשות כן בחייו וזולתי במסכת זבחים לבדה.⁶⁹ ובדקתי [ומצאתי] בספרים שלו כי לא הוגהו מכתבת

ושעניינה הוא מסורת הגאונים בתקנת המורדת. ראו גם: תא-שמע, יהודי פולין, עמ' 229, הערה 16. נושא שלישי שעליו התכתבו ר' משה מקיבו ור' שמואל בן עלי הוא שאלת קדימות ייבום או חליצה. ראו ערכי תנאים ואמוראים, א, עמ' שעג. בשלושת הנושאים הנזכרים התייחס רבנו תם לעמדת הגאונים וסביר שפניית ר' משה ליורשי גאוני בבל באה על רקע זה.

66 מקורות מאוחרים יותר מעידים שרבנו תם היסס בעניין זה הלכה למעשה. ראו פסחים ל ע"א, תוספות סוף ד"ה אמר רבא: 'ובחמץ בפסח לא עשה רבנו תם מעשה אע"ג דבשאלת דרב אחאי נמי איתא דרבא אית ליה גם בחמץ בנ"ט'; חולין צו ע"א, תוד"ה אמר רבא: 'זמ"מ לא היה ר"ת פוסק הלכה למעשה לחמץ בפסח וכשהיו מוצאין חטה בתרגולות רותת בפסח היה מצריך להשהותה עד אחר הפסח'. משם ככל הנראה בסמ"ג, לאוין, עז-עח, דף כט ע"ד; ראבי"ה, ב, סימן תסב, עמ' נד: 'וגם בספר הישר כתב שלא סמך על זה להתיר לא לו ולא לאחרים'. ככל הנראה עדויות אלו קשורות למאמץ להמעיט במשמעות ההלכתית של פסקיו החדשניים של רבנו תם. ראו לעיל עמ' 197 בהערה 81; לעיל עמ' 215, הערות 55, 56.

67 הוכחת רבנו תם מהלכות גדולות ושאלות היא הוכחה ניצחת באשר לנוסח התלמוד בתקופת הגאונים. עדותו הסותרת של ר' שמואל בן עלי היא אמנם משלהי תקופת הגאונים אבל ייתכן שממנה נלמד ששתי מסורות נוסח הילכו לאורך תקופת הגאונים בסוגיה זו. ראו תורה שלמה, כרך י-יא, עמ' רפג-רפד ובהערות. לדיון מקיף בשאלת נוסח התלמוד שעמד לפני הגאונים ודרכי טיפולם בו ראו: פוקס, תלמודם של גאונים.

68 ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9.

69 על המיוחד בדרך עבודתו של רש"י במסכת זו ראו: תא-שמע, רז"ה, עמ' 97, הערה 2. ראו גם: שפיגל, עמודים בספר, עמ' 138 ובהערה 39. בעקבותיו הבלין, מסורת, עמ' 468. לדעת שפיגל והבלין כוונת רבנו תם הייתה שבמסכת זבחים הגיה רש"י את גוף ספרי התלמוד שלו. עדות אישית של רש"י בעניין זה בתשובות רש"י, סימן כד, עמ' 19: 'אגירסא באיזה מקומן [=זבחים ג ע"ב] שכתב בשאלתו מופיעה שכת' בספרים [...] ויש שכת' בו [...] וכל הדבר כולו מוגה ואמורתי שמו מלבי כתבתיו ובדקתי בדף אחר שהעתיקתי בו הגהות המסכתא מספר רבינו יצחק בן יהודה

ידו.⁷⁰ והדין נותן אם לא ידע אדם הלכה יכתוב פתרונו לפי ראות עיניו אם ירצה אך בספרים אל ימחק שדברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר. ואם דבר רק הוא ממנו הוא [רק].

הדברים מדברים בעד עצמם. אין רבנו תם אוסר הצעות לשינוי גרסאות ובלבד שהצעות אלו לא תפגענה בנוסח ספרי התלמוד. סביר, שתובנה זו מסבירה היטב את התנהלותו בפולמוס שבינו ובין ר' משולם.⁷¹ עניין מרכזי בפולמוס זה היה האשמות רבנו תם את ר' משולם כמי שפגע בנוסח התלמוד, ועיון בטענות אלו מגלה שגם שם עיקר זעמו של רבנו תם הופנה לעבר ר' משולם בגלל חשדו שהלה מתקן את נוסח ספרי התלמוד עצמו:⁷²

כי כאשר לא יודעים, העולם מטעים, וכאשר תוהים, הספרים מגיחים. ואתה הרעות מהם, כי הם כותבים ה"ג בהגהותיהם, ולכן ניכר מעבדיהם. ואתה לא כן, אך סותר⁷³ הגהותיך וסומכים עליך וטועים. ועוד הם מגיחים תיבה אחת ושתים, ואתה עשרים ושתים.⁷⁴

עיקר הטענה היא אם כן, שר' משולם תיקן את הספרים עצמם עד שאין הקורא יכול לזהות את נוסחם הראשון של הדברים. אמת, רבנו תם ביקר גם את המתודולוגיה שהניעה את ר' משולם לתקן את נוסח התלמוד, מתודולוגיה שאותה ראה כלא תואמת את אופיו של התלמוד,⁷⁵ אולם את עיקר מררתו הפנה אל ההגהות שנעשו בגוף ספרי

[=רבנו של רש"י] וממנו הגהתי בספרי. וראיתי אותו המקום חלק ואיני יודע אם חלק מצאתיו שם או מתוך שלא הבנתי מה הם, הנחתי בו חלק. עתה יבדוק בו [=בספר ר' יצחק בן יהודה] חביבי ויודיעני. לפירוש הקטע ראו שפיגל, עמודים בספר, עמ' 120–121 ובהערה 50. בין כך ובין כך מתברר שרש"י הגיה בגוף ספר התלמוד שלו במסכת זבחים. לשאלת ייחוס חלק מפירוש רש"י הנדפס לזבחים ראו: ברלינר, לתולדות פירושי רש"י, עמ' קלט ובהערה 22.

70 אבל בספר הישר, חידושים, סימן קמו, עמ' 108: 'ורבינו הגיה בספריו [=קידושין יט ע"א] כר' אליעזר וליטה אלא כגירס' הישנה'. מניסוח זה משתמע שרש"י הגיה בגוף ספר התלמוד שלו. ראו גם שם, סימן תקב, עמ' 295: 'ורבינו שלמה היפך הסוגיא ושיבש הספרים'. אמנם כאן התייחס רבנו תם לזבחים קא ע"א, מסכת שנוסחה שבספרי התלמוד תוקן על ידי רש"י, על פי דברי רבנו תם הנזכרים.

71 ראו לעיל בספרות המצוינת בהערה 6; פישמן, אנשי התלמוד, עמ' 144–147.

72 ספר הישר, תשובות, סימן נ, עמ' 105. איגרת זו הייתה הראשונה בפולמוס, ראו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 72.

73 כך בכ"י ירושלים כאשר מעל המילה מופיע סימן מחיקה ובציודו 'סותם'.

74 ובסגנון דומה גם בהקדמת ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9, בביקורתו על רשב"ם: 'ושרא ליה מריה לרבינו שמואל כי על אחת שהגיה רבינו שלמה – הגיה הוא עשרים ולא עוד אלא שמחק הספרים'.

75 ראו לדוגמה: ספר הישר, תשובות, סימן מד, ב, עמ' 77: 'ומשוית ליה לרב הונא טועה אפי' לפי גירסתך שהיא שלא לצורך ולא מכח קושיות [...] שאין זה דבר שיגיה אדם מתוך דוחק, וכשם שאתה מחסר זה כן אתה יכול לומר על כל הלכה אין הלכה איתמר'. ביקורת מתודולוגית

התלמוד עצמם. מתשובת ר' משולם:⁷⁶

אך בזה עמדתי שלא מחקתי ספר מעולם אלא שונה אני גירסא שלכם, ולאחר
כן מראה אני להם הגירסא שלי, ויש שכותבין אותה בקונטרס.
אנו למדים שהוא הבין יפה את טענת רבנו תם, ובנקודה זו בדיוק הוא יצא לתקוף את
חכמי צרפת ואת בני משפחת רבנו תם שככתב בהמשך דבריו:

באחת לבדה אשיב עליה שמצאתי מחוק בכל ספרי צרפת דלא גרסינן בבבא
בתרא 'ודוקא אתרוג',⁷⁷ וגם מכל הספרים החדשים היתה חסירה, מה הייתי יכול
לעשות שלא הייתי מגיה? והלא בכל הספרים היא! והרבה כיוצא בהן שמצאתי
מחוקין בין מרבנו שלמה בין מרבנו שמואל ולא קראתי תגר עליהם אלא שנייתי
את טעמם ושנייתי את שלי.

ר' משולם ידע יפה שלעתים הוגהו ספרי צרפת על ידי רש"י ורשב"ם או בהשפעתם.
הוא ניצל עובדה ידועה זו כדי להשיב לטענות רבנו תם תוך שהוא מראה כיצד דווקא
ספרי צרפת השתבשו בעקבות פעילותם הפרשנית של רש"י ורשב"ם. תשובת רבנו תם
נדמית כמגומגמת ומבולבלת. על טענת ר' משולם המתייחסת להגהת רשב"ם בבבא
בתרא הוא כתב:⁷⁸

ועל הגירסא שכתבת שרבינו שמואל חיסר 'ודוקא אתרוג וכו'" מה עומק
בחסרונה ומה דקדוק אם ישנה.

ואילו על טענות אחרות של ר' משולם שאינן לפנינו הוא כתב:⁷⁹

המתייחסת לסיבות ראויות ושאין ראויות להגהת נוסח התלמוד ספג גם רשב"ם. ראו לדוגמה,
מחזור ויטרי, תרפ"ג, סימן שיז, עמ' 348: 'אך הוספתי לחלוק על רבינו אחי שסותר ומוחק
הספרים משום דלא איתמר בגמרא מתני' מני ר' נתן היא [או] דלא כר' נתן ובכמה מקומות תמצא
בתלמוד תנאים שחולקין על המשנה ולא יאמר התלמוד מתני' דלא כפלוני או שיאמר התנא כמו
המשנה ולא יאמר מתני' לפלוני הוא ודוק ותשכח טובא ואין לשנות סוגיית בכך'.

76 ספר הישר, תשובות, סימן מז, ז, עמ' 93.

77 בבא בתרא קל"ז ע"ב. על פי נוסח הדפוס 'ודוקא דאיכא אתרוג לכל חד וחד אבל פריש ורימון לא'.
רשב"ם בפירושו כתב: 'ומה שכתוב בספרים ודוקא אתרוג אבל פריש ורימון לא אריכות פירוש של
שוטים הוא ואינו מן הגמרא. כן נראה לי וכשר. רשב"ם ז"ה א"ם כן קטע כתוספת פרשנית והציע
מחיקתו. מבדיקת כתבי היד של קטע זה עולה שבכתבי היד: אסקוריאל G-I-3, המבורג 165, מינכן
95, וטיקן 115, פירקוביץ 190 ובדפוס ונציה ופיזורו מופיע הקטע ורק מכ"י פאריס 1337 הכתוב
בכתיבה ספרדית והוא בן המאות ארבע עשרה-חמש עשרה הוא נעדר. נדמה שיש בדוגמה זו ללמד
שהשפעת רשב"ם על נוסח התלמוד לא הייתה כה משמעותית כפי שניסה רבנו תם לתאר אותה.

78 ספר הישר, תשובות, סימן מח, יב, עמ' 102.

79 שם.

אך מה שהגיה [=רש"י] 'והלכתא שהעידו בבת אחת והוזמו', פי' כגון שהוזמו על הטביחה תחילה,⁸⁰ היה לך לדון ולדקדק מה ראה למחוק ומה היא תשובתו.

על רשב"ם הגן רבנו תם בטענה שתיקונו חסר משמעות ואילו על רש"י הגן כשטען שנימוקיו מוצדקים. אין ספק שמגמת פניו היא למנוע כל הגהה של התלמוד, וכוה היה רבנו תם על פי הצהרותיו, אינו יכול להשלים עם תיקונים מסוג זה. ברור על כן שיש לראות 'תירוצים' אלו בהקשר פולמוסי, שבו גייס רבנו תם את כל הטיעונים האפשריים כדי ל'כופף' את ר' משולם ואגב כך נאלץ להגן בדרכים שונות ומגוונות על רש"י ורשב"ם.

מששכנו תרועות הפולמוס, שב רבנו תם, בהקדמת ספר הישר, לעסוק בשאלת הטיפול בנוסח הספרים. או אז לא היסס מלנוזף גם באלו שעליהם הגן בפולמוס עם ר' משולם: אחיו ומורו – רשב"ם וסבו – רש"י. הביטויים המשותפים להקדמה ולפולמוס הם עדות לכך שאותה שאלה שעלתה שם היא ששבה ועלתה בהקדמת הספר, שבה⁸¹ לא הכיר רבנו תם גם את פני הקרובים ביותר אליו.

על מקורן של 'גירסות הנראין פירוש' בעיני רבנו תם

את מקור המילים 'במשהו כרב' שבהן דנו קודם לכן, זיהה רבנו תם בספר הלכות גדולות שעל פיו 'כתבוהו פרשנים שבשנים' בתלמודם. מדרך התבטאותו של רבנו תם נלמד שלדעתו חדרה תוספת זו בעת שהתלמוד היה כבר כתוב.⁸² כיוצא בדבר הוא הקטע בסוגיית 'ספק נדרים להחמיר', שאותו העריך רבנו תם כגיליון שנכתב בשולי התלמוד בידי תלמידים עד שבשלב מאוחר יותר, שולב בידי מעתיקים לתוך נוסח התלמוד גופו.⁸³ גם תהליך זה, כקודמו, משקף תודעה של תלמוד קיים שתיקונו ושיבושיו מתרחשים כחלק מתהליכי העברה ולימוד של חומר כתוב.⁸⁴

80 בבא קמא עג ע"א. בנוסח התלמוד שלפני רש"י היה: 'והוזמו בבת אחת' ורש"י הגיה לו: 'שהעידו בבת אחת והוזמו'. כנוסח המוצע על ידי רש"י בשינויים קלים: כ"י אסקוריאל G-I-3; וטיקן 116; פירנצה II I 8; המבורג 165 ובדפוס ונציה ושונינו. בכ"י מינכן 95 דולג המושפט, ככל הנראה על ידי הדומות. תיקונו של רש"י נקלט אם כן כמעט בכל עדי הנוסח שלפניו ובשונה ממה שראינו קודם לכן ביחס להגהתו של רשב"ם.

81 ראו המצוין בהערות 8, 9, 74.

82 ראו לעיל עמ' 212. מדברי ר' זרחיה המובאים שם שקבע ש'במשהו כרב' בא 'מפירושי הראשונים' כמו גם מדברי 'המנהיג' שם שראה במילים אלו 'גירסת רבנן סבוראי' אין להסיק שתודעת רבנו תם הייתה שהשיבוש התרחש כחלק מתהליכים כתובים. סביר שהייצוג הפרובנסאלי של דברי רבנו תם הוא קדום ושבנו רבנו תם עוד לא ידע להגדיר את התהליך כתהליך התלוי בהעברה בעל-פה או בכתב.

83 ראו לעיל עמ' 206.

84 לשאלת מועד העלאת התלמוד על הכתב ראו: רוזנטל, הקדמת פירנצה, עמ' 1, הערה 3; זוסמן,

לעומת אלו, בסוגיית 'עמון ומואב מעשרין בשביעית'⁸⁵, ייחס רבנו תם את מה שזיהה כתוספת ל'בעל התלמוד'⁸⁶. ביטוי זה שגור בלשונו של רבנו תם והוראתו היא אחד מחכמי הסוגיה,⁸⁷ לעתים העורך שלה ובפעמים אחרות אמוראים המופיעים בה ובהם אף ראשוני אמוראי בבל. כך בפירושו לסוגיית שבת קא ע"ב כתב רבנו תם:⁸⁸

והמשנה אינה כך אלא שדרך התלמוד להאריך בה [לפי] מה שיודע פי' [רושה] [כמו] גבי מים הניתזין דריש שבת וכן גבי ספק ביאה מסוף ע"ז וכן ברוב מקומות [...] ובעל התלמוד מתוך אריכות פירושו השמענו דמתני' דקשרה בדבר המעמידה וכבש את האבן על גבי הטלית מילי מילי קתני.

המשנה שעליה נסובים דברי רבנו תם היא משנת אהלות ח, ה:

קשר את הספינה בדבר שהיא יכול להעמידה, כבש את האבן על גבי הטלית – מביאה את הטומאה.

משנה זו הובאה בבבלי שבת קא ע"ב ועליה הוסיף האמורא שמואל את הדברים הבאים:

דתנן קשרה בדבר המעמידה מביא לה טומאה, בדבר שאין מעמידה אין מביא לה טומאה

ואמר שמואל והוא שקשורה בשלשלת של ברזל.

השוואת נוסח המשנה לדרך הבאתה בתלמוד מלמדת שהמילים 'בדבר שאין מעמידה אין מביא לה טומאה' אינן במשנה והן קיימות רק בבבלי ואלהן התייחס רבנו תם כאשר

תורה שבעל פה, עמ' 90–91 ושם הערה 63; שם, עמ' 122 ובהערה 32; פוקס, תלמודם של גאונים, עמ' 57–72. ממחקרים אלו עולה שהתלמוד היה כתוב כבר במאה השמינית אולם התהליך היה מתמשך. לעניין זה ראו זוסמן, שם, עמ' 128–129; דנציג, מתלמוד על פה, עמ' 61.

85 לעיל עמ' 204.

86 ראו שם.

87 ראו ספר הישר, חידושים, סימן צט, עמ' 69 [=סימן תשנו, עמ' 441]: 'זהכי פי' [רש] בעל התלמוד שרוצה ללמד מיכן בעיא דרמי בר חמא'; שם, סימן שיג, עמ' 194: 'ואם היה מגזרת י"ח דבר וכי בזה היה טועה בעל התלמוד שהם דאורייתא והלא פשט איסורן בכל העולם?'; ספר הישר תשובות, סימן מד, א, עמ' 75: 'ויש לך לדעת שמי שכתב מנה ימים וקדש החדש דווקא כתב ובעל התלמוד כתבו'. ראו גם: ספר הישר, חידושים, סימן קו, עמ' 75; סימן תקצ, עמ' 344; סימן תרנג, עמ' 376. ביטוי זה גם בלשונו של רשב"ם: ראו ראב"ן, ג, סימן תקצב, עמ' תשדמ: 'אבל ברייתות אין הכל בקיאין בהן ואין בידינו לתרץ ולהיות בודים מליבינו תירוצים שאינם, אחרי שאין בעל התלמוד מקשי אותם יחד'. לעומת זאת ביחס למשניות: 'על כרחינו צריכין אנו לפרש שאין פתרון שוה מדלא רמי להו תלמודא אהדידי שהרי המשניות הכל בקיאין בהן והיה לו לבעל [התלמוד] להקשותם יחד'.

88 ספר הישר, חידושים, סימן רעו, עמ' 170.

כתב: 'והמשנה אינה כך אלא שדרך התלמוד להאריך בה [לפי] מה שיודע פי' [רושה]'. לעומת זאת המשך דבריו: 'ובעל התלמוד מתוך אריכות פירושו השמיענו דמתני' דקשרה בדבר המעמידה וכבש את האבן על גבי הטלית מילי מילי קתני' מתייחסים לדברי שמואל: 'והוא שקשורה בשלשלת של ברזל', קביעה שגרמה לכך ששני חלקי המשנה מייצגים שתי תופעות הלכתיות שונות.⁸⁹

'בעל התלמוד' בסוגיה זו הוא שמואל בן הדור הראשון לאמוראי בבל ומכאן שרבנו תם ראה בתוספות לעיקרו של תלמוד תהליך מתמשך המאפיין את היצירה התלמודית כולה, רגלי התהליך ניצבות בדור האמוראים הראשונים שפירושיהם הפכו לחלק אינטגרלי מהתלמוד וראשו מגיע אל ימי הביניים, אל תוספותיהם של לומדים ומעתיקים ששלחו ידם בגיליונות ובגוף ספריהם. אל תוספות שכאלו שב והתייחס רבנו תם בסוף הקדמת ספר הישר כשכתב:⁹⁰

הנה כתבתי מגירסות המחוקות. ועתה אכתב לך מן המותירות שהוסיפו למען סבב את פני הדבר לפרש הלכה וכולן הוגהו לפי שלא ידעו פירושה של שמועה ולא אקרא עליהם תגר אחרי שלא מחקום מתוך התלמוד. אף על כל המגיה מתוך שלא נראית לו סברת התלמוד קורא אני עליו האומר שמועה זו נאה וזו אינה נאה יאבד הונה של תורה וחס ושלום פן יהי נידון ביגיעת בשר בעון להג הרבה.

ה'מותירות' שהוסיפו למען סבב את פני הדבר לפרש הלכה' הן אותן תוספות שהוסיפו לגוף התלמוד מכיוון שהלומדים לא ירדו לפירושה של שמועה. לתוספות אלו ניתן להציע פירוש חילופי ואף לחלוק על סמכותן ההלכתית של 'מותירות' אלו, אולם לעולם, כך לדעת רבנו תם, אין 'לקרוא עליהן תגר', דהיינו, להגיהן ולמוחקן 'אחרי שלא מחקום מתוך התלמוד'.⁹¹ במילים אחרות: גם קטע שנוסף לתלמוד בשלב משלבי מסירתו, מרגע שנקלט בתוך הטקסט התלמודי הכתוב הרי הוא כמי שעבר קנוניזציה המונעת את מחיקתו מגוף ספרי התלמוד, ובמילים קצרות: פירושים אלטרנטיביים כן – מחיקה בשום מקרה לא.

89 לדעת רבנו תם הוראת המשנה על פי דברי שמואל היא, שכאשר שלשלת הברזל שנטמאה בטומאת מת מהודקת וקבועה בספינה, הרי שהספינה הופכת להיות אוהל המטמא דברים אחרים שתחתיה. בכך שונה העיקרון המפעיל את דין השרשרת מזה של האבן הבא בסמוך לכך. סוגיה סבוכה זו זכתה גם לפירושיהם של רש"י ורשב"ם שניסו כל אחד בדרכו ליישבה תוך תיקון נוסחה. להצגה מפורטת של הדברים ראו גם: תוספות ר"י שבת, ב, עמ' תרנו-תרנט; חידושי ריטב"א שבת, עמ' תרמט-תרנב.

90 ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 10. חלק זה של ההקדמה קיים רק בכ"י אוקספורד של ספר הישר. ראו שם עמ' 11 הערה 17 ולהלן, עמ' 283 ואילך.

91 לפירוש שונה של קטע זה ראו שפיגל, עמודים בספר, עמ' 135.

משהו על תיקוני ספרים

בתשובה שכתב ר"י הזקן, אחיינו ותלמידו של רבנו תם אנו מוצאים:⁹²

ובסדר קדשים של ר"ת זצ"ל עיינתי וראיתי שכת' בו הילכת' כחכמ' ועשה לו
קרניים לש[ב]שו⁹³
שלא לגרוס רק והילכת' כחכמים.⁹⁴

רבנו תם שלח אם כן ידו בנוסח ספרו הפרטי אולם שליחת יד זו, אותה עשיית קרניים, השאירה מקום להבחנה ברורה בין הנוסח שהיה בספר מעיקרו לבין הצעת רבנו תם לתיקונו.⁹⁵ סביר על כן להניח, שרבנו תם שבמקומות שונים ורבים מחה כנגד כל נגיעה בנוסח הספרים ושאלף טרח להזכיר את קללת רבנו גרשם נגד מגיחי ספרים, נקט בדרך זו באופן שיטתי. מעדותו הייחודית והפרטנית של ר"י נוכל לצאת וללמוד על הכלל – שבכל מקרה שבו נמצא עדות להגהת רבנו תם את ספרו, הרי שכוונת הדברים היא לשינוי מובחן ומודגש המונע את היעלמות הנוסח הדחוי והבעייתי, והמאפשר לקורא עתידי לוודא את הנוסח הישן ולצידו את הצעת התיקון. מסתבר אם כן שרבנו תם מעולם לא הורה שאין להציע הצעות לתיקון נוסח. כפי שעשה אבי אמו רש"י שהציע אין ספור הצעות תיקון בפירושו, נהג גם רבנו תם כאשר הציע הצעות שונות: אם בספר הישר, אם בתשובותיו ואם בדברים שבעל פה. מה שהזהיר ממנו רבנו תם, ושב והזהיר, הוא שינוי נוסח ספרי התלמוד גופם עד מבלי השאיר שריד למה שהיה בהם קודם. הוראתו של רבנו תם הייתה על כן פשוטה בתכלית. הצעות אלטרנטיביות יכולות להופיע על גופו ובשוליו של ספר התלמוד ובלבד שהללו תהיינה מובחנות מן הנוסח הישן שימשיך להתקיים באופן ברור וחד. בדרך זו פעל רבנו תם באמצעות ה'קרניים' הנזכרות וסביר להציע שבדרך דומה נהג לסמן הצעות תיקון נוספות. את הקרניים מתבקש לראות כסוגריים עגולים בספרות המודפסת וסביר שסימנים אחרים באו לסמן תובנות אחרות משל רבנו תם.⁹⁶ התנגדותו הנמרצת והמוכרת כל כך של רבנו תם נגד

92 אור-זרוע, א, סימן תקד, עמ' תמא; תשובות ר"י הזקן, סימן פח, עמ' 151.

93 באור-זרוע הנ"ל: 'לשמשו'. ראו שינויי נוסח בתשובות ר"י הזקן שם.

94 לפי נוסח האור-זרוע, רבנו תם מחק את המילים 'בשר בקבורה ועור בשריפה' והשאיר את המילים 'והילכתא כחכמים'. לפי שאר עדי הנוסח של התשובה רבנו תם מחק את המילים 'והילכתא כחכמים'. ראו בשינויי הנוסח שבמקורות הנ"ל.

95 על דרכי תיקון וציון בעולם העתיק ראו: ליברמן, סימניות במקרא.

96 ישנם עשרות רבות של מקרים שבהם דן רבנו תם בשאלות נוסח ומהם אין לדעת מה הייתה דרך הביצוע הטכנית של התיקון. לעומת זאת ראו: א. ספר הישר, תשובות, סימן ע, ב, עמ' 165: 'האי דשבועת ביטוי החזרתיה ליושנה וכתבתיה בספרי וכן מוכיח בשבועות שהגירסא שנמחקה עיקר'. ב. שבת קז ע"ב, תוד"ה יש: 'יש ספרים דגרסי [...] ושיבוש הוא [...] ור"ת נמי מחקו מספרו'. ג. שבת קי ע"א, תוד"ה רב יוסף: 'ר"ת כל הך מילתא מחק מספרו ואומר דל"ג אלא בריש אלו

ההגהות כוונה בעיקרה למקרים שבהם הועלם הטקסט המקורי על ידי מי מלומדיו. דומה שדברי הריצוי של רבנו תם אל ר' משולם שבהם כתב:⁹⁷

ואל תקפוד על דברי כי גם לרבתינו אמרתי פה אל פה, כי יש מהם שראוי לגזור שלא להושיב ישיבה. כי כאשר לא יודעים, העולם מטעים, וכאשר תוהים, הספרים מגיחים. ואתה הרעות מהם, כי הם כותבים ה"ג בהגהותיהם, ולכן ניכר מעבדיהם. ואתה לא כן, אך סותם הגהותיך וסומכים עליך וטועים. ועוד הם מגיחים תיבה אחת ושתיים, ואתה עשרים ושתיים

מלמדים היטב את אשר אני מבקש לייחס לרבנו תם: הצעות הגהה הן דבר בלתי רצוי אולם לעתים הן הכרח בל יגונה. מה שאסור בתכלית לדעת רבנו תם, מה שבעיניו היה מן הנמנעות, ושבנוגע אליו קרא לחרם, היה כאשר הצעת תיקון הנוסח הופכת מהצעה שמקומה בפירושים או בשולי הספרים לנוסח. כאשר הנוסח הישן עד היסוד מוחרב ועל חורבותיו מוקם החדש, או אז נעזר רבנו תם בחרמות שעליהן העיד שמפיו ומכתבו של רבנו גרשם יצאו ותקף בחריפות את ר' משולם וחבריו הסותמים הגהותיהם עד לבלי הכר. דברי רבנו תם בהקדמת ספר הישר⁹⁸ 'והדין נותן אם לא ידע אדם הלכה יכתוב פתרונו לפי ראות עיניו אם ירצה אך בספרים אל ימחק' ברור מילולו ודומה שאין להוסיף עליהם דבר, ובכל זאת: כפי שראינו לאורך פרק זה, רבנו תם היטיב לזהות לשונות פירוש שנכנסו לגוף התלמוד, אם על ידי 'בעל התלמוד' ואם על ידי לומדים מאוחרים. גם ראינו, שלדעתו זיהוי לשונות אלו אינו מתיר או מאפשר את מחיקתם מן הספר. מה שנכון לעשות, וזה מה שעשה רבנו תם עצמו, הוא להציע פירושים השונים במהותם מאלו המופיעים בספר התלמוד עצמו, אף שהפירושים החדשים מגיעים עד

עוברין. ונראה לר"י שמחקה משום'. ד. עירובין לח ע"ב, תוד"ה אמר: 'ר"ת מחק מספרו דתניא משום דאמר בריש ביצה'. ה. בבא בתרא קסו ע"ב, תוד"ה נכנס: 'ובספר רבינו תם מצאתי במשנה כריתות [...] ומתחילה היה כתוב ואין השאר עליה חובה ומחק [=רבנו תם] וכן היה נראה עיקר אבל יש תימה שבכל הספרים הוא כתוב בין בכריתות, בין בתורת כהנים, בין בכאן'. ו. כ"י לונדון, מונטיפיורי 65, דף 101 א (ומשם בשיבוש בתוספות ר' יהודה עבודה זרה, דף סז ע"ב, ד"ה אבל אין, עמ' שכה): 'ובספר ר"ת ראה ר' שמחק [=רבנו תם] וי"ז של ולוקי' ואין לוקין'. ז. תוספות ר' אלחנן לעבודה זרה, עמ' קנג: 'ורבי יעקב מחק מספרו שם תיובתא וכתב בתשובה אחת שם בספרים שנכתבו קודם תשפ"ח ל"ג תיובתא'. ח. סוכה לד ע"ב, תוד"ה שתהא: 'ור"ת הגיה בספרו'. ט. נדה עג ע"א, תוד"ה תנא דבי אליהו: 'אית ספרים דלא גרסינן ליה מיהו בפירוש רש"י איתא ורבנו תם הגיה בספרו וכן נראה'. תודתי לגיסי פרופ' יהושע לוינסון שהפנה תשומת ליבי למקור האחרון. 'ספר' בלשונו של רבנו תם הוא ספר התלמוד. ראו: ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9: 'כי גם רבינו שלמה אם הגיה גירסא בפירושו הגיה אבל בספריו לא הגיה'; שם, סימן תקב, עמ' 295: 'ורבינו שלמה היפך הסוגיא ושיבש הספרים'.

97 ספר הישר, תשובות, סימן 1, עמ' 105.

98 ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9.

שורשי ההלכה כפי שראינו בשאלת ביטול חמץ במשהו. נחלי רבנו תם הולכים אם כן כולם למקום אחד והוא שבשום מקרה אין לשנות הנוסח גופו, אולם תמיד ניתן להציע הצעה חילופית לנוסח הקיים או הצעת פירוש המייתרת את מה שאינו ניתן למחיקה. מסורת מחקרית המהלכת מחוקר לחוקר ציירה את רבנו תם כדמות שבשאלת ההגהות היא נאה דורשת אבל אינה מקיימת.⁹⁹ לאור הצעה זו, דומה שרבנו תם היה קוהרנטי מרבים. התנגדות גורפת ואגרסיבית להעלמת הנוסח הישן לצד הכרה בכוחה הלא יגונה, מעת לעת, להציע הצעות לנוסח התלמוד, הצעות שמקומן יכירן משתמו מ"ט שערי בינה.

ומשהו על ספרים: גיל ומרחב

והנה לך שני עדים נאמנים מדברי רבי' שלמה שאין לשנות הספרים להגיהם מהא דאמרי' בכתובות פרק האשה שנתארמלה בשמעת' דעיר שכבשוה כרום שהגיה רבי' שלמה דילמא ערק מנייהו ובעול¹⁰⁰ ולפיכך היפך כל הסוגיא וכל הספרים זה ארבעים שנה ויותר שנכתבו אחר גרסא זו. והוקשיתי בה עד שבדקתי ומצאתי גירס' כאשר היתה מקודם.

על פי הדברים הללו המופיעים בהקדמת ספר הישר,¹⁰¹ תוקנו ספרי התלמוד שבצרפת בהשפעת 'הכי גרסינן' של רש"י עד שרבנו תם עצמו התקשה למצוא את נוסח הסוגיא שקדם לתיקונו של רש"י. מסתבר, שפרק הזמן 'ארבעים שנה ויותר' שאותו ציין רבנו תם קשור לתודעתו על אודות תקופת השפעת פירוש רש"י על נוסחי התלמוד. הקדמת ספר הישר נכתבה באמצע שנות החמישים של המאה השתים עשרה.¹⁰² ארבעים שנה

99 ראו: ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 136: 'ואמנם נראה נא אם רבינו יעקב עצמו עשה כאשר צוה לאחרים לעשות הנה אם ניתן לב לתוספותיו נמצא כי גם הוא במקומות הרבה הגיה גרסת הספר אשר לפניו ולא עוד אלא שהגיה לפעמים על פי סברה קלה ובחפזון [...] עתה יפלא מאוד מה זה ועל מה זה הרעיש רבנו תם את העולם על הדבר הזה אחרי שהוא עצמו הכיר שלפעמים היה מוכרח גם הוא להגיה [...] ואין קץ לכל הדברים אשר דבר קשות נגד המגיהים בספרים וכדי בזיון וקצף שפך עליהם'; אפטוביצר, מבוא ראבי"ה, עמ' 339: 'בשיטת ר"ת אנו רואים אי עקביות: הוא מחרף ומקלל את המגיהים והוא עצמו הרבה להגיה [...] ודאי שיש לחלק בין הגהה להגהה ובין פלפול לפלפול אבל בזה כבר מתקרבים אל הפלפול [...] והמודה על האמת לא יכנס בדוחקים ולחצים לנקות את ר"ת מאי-עקביות זו'; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 60: 'אנו אין לנו אלא המקורות, והם המספקים לנו את החומר לתיאור דמותו, ואם מתגלים בה סתירות וניגודים הרי כך היה האיש'.

100 כתובות כז ע"א.

101 ספר הישר, חידושים, הקדמה, עמ' 9. קטע זה של ההקדמה ישנו רק בכ"י אוקספורד ואינו בכ"י ירושלים.

102 ראו להלן, עמ' 288 ואילך.

קודם לכן היו שנות העשור שלאחר פטירת רש"י שהלך לעולמו בשנת ד'תתס"ה (1105). קרוב לוודאי ששנים אלו זוהו בעיני רבנו תם כשנים שבהן התקבל הפירוש בצרפת, על תיקוני הנוסח שהוצעו בו ושחדרו גם לגופו של תלמוד. בדרך דומה יש להעריך משפט נוסף שמתחת ידו של רבנו תם יצא ושוב כתב: 'בספרים שנכתבו קודם תשפ"ח ל"ג [=לא גרסין] תיובתא':¹⁰³ כפי שהראה אברהם גרוסמן, שנת תשפ"ח (1028) היא שנת פטירת רבנו גרשם מאור הגולה,¹⁰⁴ ואת דברי רבנו תם יש לראות כמתייחסים לדיוקם של הספרים שהועתקו עוד בימי חייו של רבנו גרשם. ספר התלמוד של רבנו תם הועתק לפחות בחלקו מספרו של רבנו גרשם,¹⁰⁵ ולא מפתיע אפוא שרבנו תם ראה את שנת תשפ"ח שבה נפטר רבנו גרשם כנקודת ציון משמעותית בתולדות העברת נוסח התלמוד. קרוב לשמונים שנה עברו בין שנת פטירת רבנו גרשם (1028) לשנת פטירת רש"י (1105), אולם בעיני רבנו תם ספרים הקודמים לאירועים אלו, למאוחר כלמוקדם, הם ספרים שנוסחם משובח אם בגלל קדימותם המתוארכת ואם בגלל שידם של מתקנים למיניהם, בעקבות פירוש רש"י ובלעדיו, טרם פגעה בהם. אמנם, קדימות זו אינה ההגדרה היחידה ל'ספרים קדמונים' בלשונו של רבנו תם. בתשובה שנכתבה למרשילייה בשנות השישים של המאה השתים עשרה כתב רבנו תם:¹⁰⁶

לפי שיטתי אשיבם ולפי גרסת הספרים קדמונים מבני שלשים שנה ומעלה¹⁰⁷
של מלכותנו ולפי גרסת רב האי.

הספרים המכונים כאן 'קדמונים' הועתקו שלושים שנה 'ומעלה' קודם לכתובת התשובה, דהיינו בשנות השלושים של המאה השתים עשרה, כשלושים שנה אחרי פטירת רש"י ויותר ממאה שנים אחרי פטירת רבנו גרשם. ביטויים כ'קדמונים' ו'ישנים' בלשון רבנו תם אינם מייצגים אפוא קביעה כרונולוגית מוגדרת.¹⁰⁸

103 תוספות ר' אלחנן לעבודה זרה, עמ' קנג. הדברים מתייחסים לסוגיית תמורה כה ע"ב.

104 גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 111.

105 אור-זרוע, א, סימן נט, עמ' עב ושם: 'ובספר ר"ת שהועתק מספרו של רבינו גרשום זצ"ל ה"ג'. ככל הנראה ספר רבנו גרשם היה בעיקרו סדר קדשים. ראו: ריינר, בני דורו, עמ' 253, הערה 72.

106 ספר הישר, תשובות, סימן סא, עמ' 137. לתיארוכה של התשובה בשנות השישים של המאה השתים עשרה ראו להלן, עמ' 368.

107 על פי במדבר ד 30: 'מבן שלשים שנה ומעלה' כהצעת שפיגל, עמודים בספר, עמ' 151, הערה 92.

108 לביטויים המתייחסים לקדמות ספרים ראו: ספר הישר, חידושים, סימן מא, עמ' 41: 'ה"ג בכל הספרים הקדמונים'; ספר הישר, חידושים, סימן שס, עמ' 222: 'אלא הכי עיקרא דשמעתא כמו שהיתה כתובה בספר' [ישנים] אשר מעולם'; ספר הישר, תשובות, סימן סו, א, עמ' 152: 'וכמדומה אני תמצא כן בזקנים [=ספרים זקנים]'; ספר הישר, תשובות, סימן פז, עמ' 188: 'ובספר ישן שאני לומד בו גרסין' וכאלו עוד.

יתרונם של ספרים בעיני רבנו תם לא התבטא רק בוותק שלהם. לעתים קרובות העדיף רבנו תם ספרים על פי המרחב ממנו באו ועדיפות יתרה הייתה בעיניו לנוסח המתקבל מספרי רבנו חננאל שאת נוסחיו הרבה לאמץ ושלפחות חלק ממנו היה בבעלותו הפרטית.¹⁰⁹ כך בעת ויכוח כתב רבנו תם:¹¹⁰

והא דקא מייתי ראייה מספרים ישנים אין לך ישנים ומיושנים מפר"ח.

לאמור: מעבר לשאלה הגילאית של ספרים ישנה עדיפות ברורה לנוסח רבנו חננאל שספריו מייצגים מסורת מקורית העולה בערכה על העדות העולה מספרים ישנים. בפולמוסו עם ר' משולם הוסיף וכתב רבנו תם:¹¹¹

וכשאתה מוציא דבר מפ"ך ראה ובדוק בשמועות וגם תראה בגירס' ר"ח תלמיד רב האי¹¹² ובגירסת רבינו ר' יצחק אלפס תלמידו, כי גירסתם נכונה ומיושרת שמקומות שהחמיר ר"ח דלא כהלכתא, וגם אין פירוש סברתו מכוון במקומות מועטים, אבל שמועתו עיקר.

הדיוק מפתיע. רבנו תם אינו רואה ברבנו חננאל את חזות הכול. פירוש סברתו – אינו מכוון, בפסיקותיו יש שהחמיר 'דלא כהלכתא' אבל הגרסה נכונה ומיושרת והיא עיקר, וזאת גם כאשר עדות הנוסח היא עקיפה.¹¹³ אכן, במופעים רבים נזקק רבנו תם לפירוש רבנו חננאל. במקרים רבים אחרים הוא נזקק לנוסחו. בעוד שבשאלת הנוסח ראה רבנו תם בנוסח רבנו חננאל את הנוסח המקורי והנכון הרי שבשאלות של פרשנות וההלכה הנגזרת ממנה לא היסס רבנו תם מלדחות את פרשנותו ופסיקתו.¹¹⁴ רבנו תם העדיף

109 ראו תשובות ר"י הזקן, סימן קיא, עמ' 184: 'וגם כתב ר"ת זצ"ל בפר"ח זצ"ל שלו בב' בתר'. ראו גם עמנואל, שברי לוחות, עמ' 281.

110 ספר הישר, חידושים, סימן לא, עמ' 33. ראו גם כתובות עז ע"א, תוד"ה איבעיא.

111 ספר הישר, תשובות, סימן מו, ד, עמ' 89.

112 ראו גם: ספר הישר תשובות, סא, עמ' 137: 'אך לפי שטתי אשיבם ולפי גרסת הספרים קדמונים מבני שלשים שנה ומעלה של מלכותנו ולפי גרסת רב האי'. על שימושו של רבנו תם בספרי רב האי ראו עמ' 181 ואילך.

113 ראו ספר הישר, חידושים, סימן קטו, א, עמ' 83: 'ובפר"ח מפרשין לוקח שדה מביא ביכורים. אלמא מביא דווקא גרסי'.

114 ההסתמכות על נוסח רבנו חננאל רווחת מאוד. ראו ספר הישר, חידושים, סימן ט, עמ' 19; סימן יד, עמ' 22 ושם: 'פיר' רבינו שלמה [...] זה שיבוש גדול אלא כך הגרסא בפר"ח; סימן לא, עמ' 33; סימן קטו, א, עמ' 83 וכאלו עוד רבים בספר הישר ובספרות התוספות. לעומת זאת ביחס לפרשנות ולפסיקה ראו: ספר הישר, תשובות, סימן ס, עמ' 136: 'ופי' ר"ח והלכות גדולות שמפרשין [...] לפי פירושם יש קנס בשומרת יבם שנתקדשה לשוק לא יפה כיוונו דהא [...]'; ספר הישר, תשובות, סימן סו, ב, עמ' 154: 'ותמיה אני על ר"ח איך השווה והקשה והם יפה כיוונו'; ספר הישר, חידושים, סימן קכח, א, עמ' 95: 'ולדברי ר' של' [מה=רש"י] ור"ח תשובות חבילות'.

אם כן מייצגי נוסח 'מזרחיים' כהלכות גדולות, ובפרט זה של אספמיא,¹¹⁵ רב האי גאון ומעל כולם נוסחיו של רבנו חננאל.¹¹⁶

115 ביחס להלכות גדולות של אספמיא ראו לעיל עמ' 167. על הלכות גדולות ראו לעיל עמ' 161 ואילך.

116 על התקבלות מסורות נוסח מזרחיות כבר בפירוש רש"י לתלמוד ראו: נעם, מסורות נוסח; ריינר, הלכות גדולות.